

**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ**

Διπλωματική εργασία

**Η συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2^{ου} αιώνα στη
διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας**

ΜΑΡΙΟΣ (ΜΑΞΙΜΟΣ) ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ (ιερέας)

Αριθμός Μητρώου: 165909

Α΄ Καθηγήτρια, επιβλέπουσα: Δρ. Ειρήνη Αρτέμη

Β΄ Καθηγητής, επιβλέπων: Δρ. Σωτήριος Δεσπότης

ΑΘΗΝΑ 2026

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία, με τίτλο «Η συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας», διερευνά τον ρόλο των σημαντικότερων εκπροσώπων της ελληνικής απολογητικής γραμματείας στη διαμόρφωση και συστηματική διατύπωση της θεολογικής αυτοσυνειδησίας της πρώιμης Εκκλησίας. Η μελέτη επικεντρώνεται στο έργο του Ιουστίνου του Φιλοσόφου και Μάρτυρος, του Τατιανού του Σύρου, του Αθηναγόρα Αθηναίου και του Θεοφίλου Αντιοχείας, εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο υπερασπίστηκαν τη χριστιανική πίστη απέναντι στις φιλοσοφικές, θρησκευτικές και κοινωνικές προκλήσεις του ελληνιστικού κόσμου. Η ανάλυση βασίζεται σε αντιπροσωπευτικά πρωτογενή κείμενα, τα οποία προσεγγίζονται στο ιστορικό και πνευματικό τους πλαίσιο, προκειμένου να αναδειχθούν οι ανάγκες στις οποίες ανταποκρίθηκαν και οι θεολογικές αρχές που διατύπωσαν. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην απολογητική μέθοδο που ακολούθησαν, στην αποδόμηση των κατηγοριών κατά των χριστιανών, στην προβολή του αιτήματος για δικαιοσύνη και στην ανάδειξη της ηθικής υπεροχής του χριστιανικού βίου. Παράλληλα, εξετάζεται η δημιουργική αξιοποίηση της ελληνικής φιλοσοφικής ορολογίας ως μέσου διατύπωσης και επικοινωνίας της χριστιανικής διδασκαλίας. Οι Έλληνες Απολογητές χρησιμοποίησαν φιλοσοφικές έννοιες και ρητορικά εργαλεία προκειμένου να καταστήσουν κατανοητή την πίστη της Εκκλησίας στον μορφωμένο κόσμο της εποχής τους, χωρίς όμως να υποκαθιστούν τη θεία Αποκάλυψη με τη φιλοσοφία, η οποία λειτουργεί αποκλειστικά ως μέσο ερμηνείας και υπεράσπισης της αποκεκαλυμμένης αλήθειας. Συμπερασματικά, η εργασία καταδεικνύει ότι οι Έλληνες Απολογητές του 2^{ου} αιώνα συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας, θεμελιώνοντας έναν συνεκτικό απολογητικό και θεολογικό λόγο που συνέδεσε την αποστολική παράδοση με τον ελληνικό πνευματικό κόσμο. Η συμβολή τους υπήρξε καθοριστική τόσο για την υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης όσο και για τη διαμόρφωση της μεταγενέστερης πατερικής θεολογίας.

Λέξεις κλειδιά: Απολογητές, θεολογική ταυτότητα, αποστολική παράδοση, εκκλησιολογία, απολογητική, Λόγος, πρώιμη Εκκλησία, Εθνικοί.

ABSTRACT

This master's thesis, entitled «The Contribution of the Greek Apologists of the Second Century to the Formation of the Theological Identity of the Early Church,» investigates the role of the leading representatives of Greek apologetic literature in shaping and systematically articulating the theological self-understanding of the Early Church. The study focuses on the works of Justin Martyr, Tatian the Syrian, Athenagoras of Athens, and Theophilus of Antioch, examining how they defended the Christian faith against the philosophical, religious, and social challenges of the Greco-Roman world. The research is based on the analysis of representative primary sources, examined within their historical and intellectual contexts to identify the challenges they addressed and the theological principles they formulated. Particular emphasis is placed on the apologetic methods they employed, their refutation of accusations against Christians, their appeal to justice, and their presentation of the moral superiority of the Christian way of life. Furthermore, the thesis explores the creative use of Greek philosophical terminology as a means of expressing and communicating Christian doctrine. The Greek Apologists employed philosophical concepts and rhetorical techniques to present the faith of the Church in terms intelligible to the educated audiences of their time, without allowing philosophy to replace divine Revelation, which remained the sole criterion of truth. Philosophy thus functioned exclusively as an instrument for interpreting and defending revealed truth. In conclusion, the study demonstrates that the Greek Apologists of the second century made a decisive contribution to the formation of the theological identity of the Early Church by establishing a coherent apologetic and theological discourse that bridged the apostolic tradition and the Greek intellectual world. Their contribution proved fundamental not only to the defence of the Christian faith but also to the subsequent development of Patristic theology.

Keywords: Greek Apologists, theological identity, apostolic tradition, ecclesiology, apologetics, Logos, Early Church, pagans.

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Πάντως, κατά το Ν. 2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης –πού έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975- απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέως της.

Copyright: Μάριος (Μάξιμος) Νικολόπουλος ©

Στην οικογένειά μου

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

PG: Patrologia Graeca

σ.: σελίδα/σελίδες

p.: page/ pages

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ABSTRACT

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

1. Συνοπτικό Ιστορικό Πλαίσιο της εξάπλωσης του Χριστιανισμού κατά τους τρεις πρώτους αιώνες και η παρουσία των Απολογητών

2. Δομή της Εργασίας

3. Μεθοδολογία, σκοπός και ερευνητικοί στόχοι της παρούσας εργασίας

3.1 Σκοπός της έρευνας

3.2 Μεθοδολογική προσέγγιση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α: Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τη χριστιανική θεολογία κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β: Ο βίος και η θεολογία των Απολογητών του 2ου αι. μ.Χ.

1. Βίος και θεολογία του Κοδράτου του Απολογητή

1.1 Ο βίος και η προσωπικότητα του Κοδράτου

1.2 Η Θεολογική σκέψη του Κοδράτου

2. Αριστείδης ο Αθηναίος, ο βίος και η θεολογία του

2.1 Ο βίος του Αριστείδη του Αθηναίου, του Απολογητή

2.2 Η θεολογία του Αριστείδη του Αθηναίου, του Απολογητή

2.3. Η Επιστολή προς Διόγνητον και η θεολογία της

2.4. Ιουστίνος ο Μάρτυς. Ο Φιλόσοφος που έγινε Θεολόγος

2.4.1 Ιουστίνος ο Μάρτυς και ο βίος του

2.4.2 Η φιλοσοφική πορεία και η θεολογική συγκρότηση του Ιουστίνου του Μάρτυρος

2.5. Τατιανός ο Σύρος

2.5.1 Η ζωή και το έργο του Απολογητή Τατιανού του Σύρου

2.5.2 Η θεολογική σκέψη του Τατιανού

2.6. Μελίτων Σάρδεων, ο απολογητής του χριστιανισμού με πλούσια συγγραφική δραστηριότητα

2.6.1 Η ζωή και το έργο του Μελίτωνος, επισκόπου Σάρδεων

2.6.2 Η διδασκαλία του Μελίτωνος, επισκόπου Σάρδεων

2.7 Αθηναγόρας Αθηναίος, ο Απολογητής

2.7.1 Βίος και έργο του Αθηναγόρα

2.7.2 Η θεολογική σκέψη του Αθηναγόρα

2.8 Θεόφιλος Αντιοχείας

2.8.1 Θεόφιλος Αντιοχείας και η ζωή του

2.8.2 Η θεολογική διδασκαλία του Θεοφίλου Αντιοχείας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ: Η γενικότερη συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας

Συμπεράσματα

Βιβλιογραφία

- Πρωτογενείς πηγές
- Δευτερογενής βιβλιογραφία (ξενόγλωσση)
- Ελληνική Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

1. Συνοπτικό Ιστορικό Πλαίσιο της εξάπλωσης του Χριστιανισμού κατά τους τρεις πρώτους αιώνες και η παρουσία των Απολογητών

Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων, η Εκκλησία βρέθηκε σε μια ιδιαίτερα δύσκολη θέση, καθώς δεν είχε ακόμη αναγνωριστεί επίσημα από το ρωμαϊκό κράτος¹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βρεθεί αντιμέτωπη με σοβαρά προβλήματα. Το κυριότερο από αυτά ήταν οι διωγμοί που εξαπέλυε η ρωμαϊκή εξουσία εναντίον της. Ταυτόχρονα, έπρεπε να αντιμετωπίσει και την επίθεση που δεχόταν από διάφορες άλλες μεριές, όπως την πολεμική των Ιουδαίων, τις επιθέσεις των εθνικών φιλοσόφων² και τις πλάνες των Γνωστικών³. Την παραπλάνηση των μελών της Εκκλησίας πολέμησαν διάφοροι εκκλησιαστικοί συγγραφείς, όπως οι Αποστολικοί, οι Απολογητές, οι Αντιγνωστικοί και γενικότερα πολλοί άλλοι κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων του Χριστιανισμού. Συγκεκριμένα, ο αντιγνωστικός Πατήρ, ο Ειρηναίος επίσκοπος Λυώνος ή αλλιώς Λουγδούνου σημειώνει «Ἡ γάρ πλάνη καθ' αὐτήν μὲν οὐκ ἐπιδείκνυται, ἵνα μὴ γυμνωθεῖσα γένηται κατάφωρος· πιθανῶ δέ περιβλήματι πανούργως κοσμουμένη, καὶ αὐτῆς τῆς ἀληθείας ἀληθεστέραν ἑαυτὴν παρέχειν φαίνεσθαι διὰ τῆς ἐξωθεν φαντασίας τοῖς ἀπειροτέροις· καθὼς ὑπὸ τοῦ κρείττονος ἡμῶν εἴρηται ἐπὶ τῶν τοιούτων, ὅτι λίθον τὸν τίμιον σμάραγδον ὄντα, καὶ πολυτίμητόν τισιν, ὕαλος ἐνυβρίζει διὰ τέχνης παρομοιουμένη, ὁπότεν μὴ παρῇ ὁ σθένων δοκιμάσαι, καὶ τέχνη διελέγξαι τὴν πανούργως γενομένην· ὅταν δέ ἐπιμιγῇ ὁ χαλκὸς εἰς τὸν ἄργυρον, τὶς εὐκόλως δυνήσεται τοῦτον ἀκεραίως δοκιμάσαι;»⁴ Παράλληλα, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς υπογραμμίζει, «Ἀλλὰ τῶν κατὰ φαντασίαν σοφῶν ἡ γνώσις εἴτε εἶναι βάρβαρες αἰρέσεις εἴτε οἱ φιλόσοφοι τῶν Ελλήνων, προκαλεῖ ἀλαζονία, κατὰ τὸν Ἀπόστολο. Πίστις εἶναι ἡ

¹ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2002), σ. 221-222. Μ. Αθανασίου, *Ἡ Γνώσις τοῦ Θεοῦ κατὰ τοὺς Απολογητὰς*, μ.δ., ΑΠΘ 2009, σ. 6. J. Daniélou, *Gospel Message and Hellenistic Culture: A History of Early Christian Doctrine Before the Council of Nicea*, vol. I, (London 1973), pp. 8, 9.

² Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 222.

³ Ειρηναίος Λουγδούνου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, Γ, II, 1, PG 7, 847A.

⁴ Ειρηναίος Λουγδούνου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, Α, I, 2 PG 7,440AB «Διότι ἡ πλάνη δὲν ἐπιδεικνύει τὸν εαυτὸ τῆς ὥστε νὰ μὴν ἐντοπιστεῖ ἀφοῦ ἀποκαλυφθεῖ· ἀλλὰ ἀφοῦ ἐνδυθεῖ πειστικὸ περίβλημα, προσπαθεῖ νὰ φαίνεται πιο ἀληθινὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, σὲ ὅσους δὲν ἔχουν πείρα, με τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ γι' αὐτὰ ἀπὸ κάποιον ἀνώτερο ἀπὸ μένα· ὅτι δηλαδὴ τὸ σμαράγδι ποὺ εἶναι λίθος πολύτιμος καὶ με μεγάλη ἀξία, τὸ γυαλί τὸν ξεγελά ὅταν τὸν μιμείται με τέχνη, ὅταν δὲν ὑπάρχει αὐτὸς ποὺ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐλέγξει τὴν ἀπομίμηση· διότι ἀναμιχθεῖ ὁ χαλκὸς με τὸ σῆμι, ποῖος μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει σωστά;» Μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀρχαία στα νέα ἑλληνικά Ι. Μονὴ Παντοκράτορος, <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-a.el.aspx> (Ἡμ. Ἀνάκτησης 20 Ἰουνίου 2026)

γνώση, η ποία θα μπορούσε να είναι επιστημονική απόδειξη όσων παραδίδει η αληθινή φιλοσοφία. Θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ως λόγο που για τα αμφισβητούμενα από τα ομολογούμενα εκμαιεύει την πίστη. Όντας λοιπόν η πίστη διπλή, επιστημονική και δοξαστική, δεν εμποδίζει τίποτα να ονομάζουμε την απόδειξη διπλή, τη μια επιστημονική και την άλλη δοξαστική. Επειδή και η γνώση και η πρόγνωση χαρακτηρίζεται διπλή: η μια έχει χαρακτήρα ολοκληρωμένο, ενώ η άλλη ελλειπής. Και μήπως η δική μας απόδειξη θα μπορούσε να είναι μόνη αληθινή, επειδή χορηγείται από τις θείες γραφές, τα ιερά γράμματα και τη “θεοδίδακτη σοφία” κατά τον Απόστολο; Είναι μάθηση λοιπόν και η συμμόρφωση με τις εντολές, που σημαίνει πίστη στο Θεό»⁵.

Ακριβώς λόγω αυτών των αναγκών, εμφανίστηκε τότε ένα νέο είδος χριστιανικής γραμματείας, γνωστό ως Απολογητική⁶. Το φαινόμενο αυτό γνώρισε μεγάλη άνθηση κατά το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα μ.Χ.⁷, γι’ αυτό και η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί αποκλειστικά σε αυτήν την περίοδο. Φυσικά, η Εκκλησία συνέχισε να ασκεί απολογητική και αργότερα, αλλά υπό διαφορετικές συνθήκες και με άλλους στόχους⁸. Για παράδειγμα, έχουμε την απολογητική κατά των Μανιχαίων τον 3^ο αιώνα και τους επόμενους αιώνες με σκοπό την αντιμετώπιση των αιρέσεων⁹. Είναι επίσης σημαντικό να ξεχωρίσουμε τη μεταγενέστερη απολογητική, η οποία επιδίωκε να συμβιβάσει τη χριστιανική πίστη με τα δεδομένα της επιστήμης¹⁰.

Η απαρχή της χριστιανικής απολογητικής μπορεί να εντοπιστεί στον ίδιο τον Χριστό, ο οποίος υπερασπίστηκε τον εαυτό του ενώπιον των θρησκευτικών και πολιτικών αρχών κατά τη διάρκεια του Πάθους Του¹¹. Ωστόσο, πιο εκτενή παραδείγματα στην Καινή Διαθήκη θα μπορούσαν να θεωρηθούν ο λόγος του πρωτομάρτυρα Στεφάνου και τα κηρύγματα του αποστόλου Παύλου προς τους Ιουδαίους¹². Αξίζει να σημειωθεί ότι η χριστιανική απολογητική είχε έναν

⁵ Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, 2.11.48.1 - 2.11.48.4, *Κλήμεντος Αλεξανδρέως, Άπαντα, ΕΠΕ*, τ. 3, μετάφραση Ιγνατίου Σακαλή, (Θεσσαλονίκη 1995), σ. 251.

⁶ P. Carrington, *The early Christian Church*, vol. 1, (Cambridge 1957), σ. 94

⁷ Σ. Ν. Σάκκος, *Οι Απολογηταί και το απολογητικόν στοιχείον εν τη χριστιανική Γραμματεία*, (Θεσσαλονίκη 1976), σ. 7.

⁸ Ο.π., σ. 8-9.

⁹ Π. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 1133 – 1134. Π. Κομνηνός, *Χριστιανική Απολογητική*, (Θεσσαλονίκη 1957), σ. 13. Περισσότερα περί του Μανιχαϊσμού και της διδασκαλίας αυτού βλ. F.C. Burkitt, *The Religion of the Manichees*, (Cambridge: εκδ. Cambridge University Press, 1925).

¹⁰ Σ. Ν. Σάκκος, *Οι Απολογηταί και το απολογητικόν στοιχείον εν τη χριστιανική Γραμματεία*, (Θεσσαλονίκη 1976), σ. 42.

¹¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 523.

¹² Β. Κ. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Απ' αρχής μέχρι σήμερα*, (Αθήνα: εκδ. Παπαδημητρίου, 1998), σσ. 22–23.

προάγγελο. Πολύ νωρίτερα, οι Ιουδαίοι, έχοντας διασκορπιστεί στα μεγάλα κέντρα του ελληνιστικού και ρωμαϊκού κόσμου από τον 2ο αιώνα π.Χ., είχαν ήδη αναπτύξει τη δική τους απολογητική γραμματεία, με στόχο την υπεράσπισή τους απέναντι στη ρωμαϊκή ηγεσία και τον εθνικό πολιτισμό¹³. Οι γνωστότεροι εκπρόσωποι αυτής της ιουδαϊκής απολογητικής είναι ο Φίλωνας ο Φιλόσοφος¹⁴ και ο συγγραφέας της Επιστολής Αριστέου¹⁵.

Οι Χριστιανοί, όταν βρέθηκαν σε παρόμοια κατάσταση, υιοθέτησαν αρχικά τον τρόπο προσέγγισης του εθνικού κόσμου από τον Ιουδαϊσμό¹⁶. Παρέλαβαν δηλαδή θεσμούς όπως αυτούς της συναγωγής, του νόμου και της περιτομής, αλλά τους τροποποίησαν και τους έδωσαν ένα νέο, χριστιανικό νόημα¹⁷. Έτσι, και ο τρόπος επικοινωνίας με τον εθνικό κόσμο υιοθετήθηκε, αλλά με ανανεωμένο περιεχόμενο και σκοπό¹⁸. Οι χριστιανοί που ανέλαβαν το έργο της απολογητικής, οι λεγόμενοι Απολογητές, συνήθως προέρχονταν από τον χώρο της φιλοσοφίας, όπου είχαν σπουδάσει, και στη συνέχεια ασπάζονταν τον Χριστιανισμό¹⁹. Ο κατάλογός τους για τον 2^ο αιώνα είναι μακρύς και περιλαμβάνει εκπροσώπους από διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας, τόσο ελληνόφωνους όσο και λατινόφωνους²⁰. Η παρούσα εργασία, ωστόσο, θα ασχοληθεί με έναν επιλεγμένο αριθμό από αυτούς, όπως τους Αθηναίους Κοδράτο, Αριστείδη και Αθηναγόρα, τους φιλοσόφους Ιουστίνο και Ερμεία, τον Θεόφιλο Αντιοχείας, τον Σύριο Τατιανό, τον Μελίτωνα Σάρδεων, καθώς και τον συγγραφέα της επιστολής προς Διόγνητον²¹.

Το κύριο έργο των Απολογητών ήταν η υπεράσπιση της Εκκλησίας απέναντι στον αλλόθρησκο κόσμο²². Τα διάφορα μέτωπα αντιπαράθεσης απαιτούσαν κοινούς στόχους και, σε γενικές γραμμές, την πραγμάτευση παρόμοιων θεολογικών θεμάτων²³. Πέρα από την υπεράσπιση, επιδίωξή τους ήταν και η διαφώτιση των ίδιων των χριστιανικών κοινοτήτων, καθώς και η

¹³ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 2, PG 20, 148B.

¹⁴ Βλ. σχετικώς Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, «Η περί Θεού και ανθρώπου διδασκαλία Φίλωνος του Αλεξανδρέως», *Θεολογία*, 37/1-3(1966), σσ. 72-86, 244-261, 372-389.

¹⁵ Βλ. σχετικώς Α. Χαστούπης, *Επιστολή Αριστέου*, (Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 1984), σ. 12-14. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Πατρολογία*, τ. Α', Αθήνα 1930, σ. 139.

¹⁶ Ι. Μ. Φουντούλης, *Λειτουργική Α'*, (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Μυγδονία 2000), σ. 24.

¹⁷ Β. Κ. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Από αρχής μέχρι σήμερα*, (Αθήνα: εκδ. Παπαδημητρίου, 1998), σ. 24.

¹⁸ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 524.

¹⁹ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 135-136.

²⁰ Ο.π.

²¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 559-561, 675-678. Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 135.

²² Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 525.

²³ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 137.

επέκταση των επιχειρημάτων τους εναντίον του εθνικού κόσμου σ' αυτές. Γι' αυτό, πολλές φορές τα έργα τους λειτουργούσαν ως πρόσχημα για να απευθυνθούν και στο εσωτερικό της Εκκλησίας²⁴.

Το πρώτο μέτωπο αντιπαράθεσης που αντιμετώπισε η Εκκλησία προήλθε από τους Ιουδαίους. Θεωρώντας ότι οι Χριστιανοί, οι οποίοι είχαν αναδειχθεί μέσα από τον Ιουδαϊσμό, απειλούσαν τη θρησκευτική τους αυθεντία και επιρροή, ανέπτυξαν έντονη πολεμική εναντίον τους²⁵. Αυτή εκδηλώθηκε ήδη από τον 1ο αιώνα με διωγμούς των χριστιανών και των αποστόλων στην Ιερουσαλήμ και στις ιουδαϊκές κοινότητες της διασποράς²⁶. Μάλιστα, έφτασαν στο σημείο να παραχαράσσουν ακόμη και τις πηγές της αλήθειας, όπως την Παλαιά Διαθήκη²⁷.

Η απολογητική της Εκκλησίας προς τους Ιουδαίους είχε διττό σκοπό, τόσο την καταπολέμησή τους όσο και την ερμηνεία της δικής της πίστης²⁸. Ο σπουδαιότερος εκπρόσωπος αυτής της αντιιουδαϊκής απολογητικής υπήρξε ο άγιος Ιουστίνος, ο οποίος τη συστηματοποίησε²⁹. Ωστόσο, αυτή η απολογητική υπήρξε φυσική συνέχεια της αντίστοιχης που ήδη υπήρχε στην Καινή Διαθήκη, ειδικά στο κατά Μάρκον Ευαγγέλιο και στις Πράξεις των Αποστόλων³⁰. Η προσπάθεια των Απολογητών απέναντι στους Ιουδαίους επικεντρώθηκε σε δύο κύρια σημεία: την αξία του νόμου και το νόημα της προφητείας³¹. Για να επιτύχουν τον σκοπό τους, χρησιμοποιούσαν συχνά προφητικά ρητά και άλλα χωρία από την Παλαιά Διαθήκη, ερμηνεύοντάς τα ταυτόχρονα³². Με αυτόν τον τρόπο, πολεμούσαν τους Ιουδαίους με τα ίδια τους τα όπλα, δηλαδή το νόμο και τους προφήτες.

Η κύρια, ωστόσο, προσπάθεια των Απολογητών στράφηκε κατά των εθνικών, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του ρωμαϊκού κράτους και κρατούσαν την εξουσία³³. Η δράση τους

²⁴ Ό.π., σ. 38-39.

²⁵ Ό.π.

²⁶ Ι. Α. Γαλάνης, *Βιβλικές ερμηνευτικές και θεολογικές μελέτες*, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2001), σ. 624 – 625. Σ. Ν. Σάκκος, *Οι Απολογηταί και το απολογητικόν στοιχείον εν τη χριστιανική Γραμματεία*, (Θεσσαλονίκη 1976), σ. 56.

²⁷ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 523.

²⁸ Ό.π.

²⁹ Δ. Γ. Τσάμης, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: από την αποστολική εποχή ως την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2001), σ. 51.

³⁰ Π. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 1133.

³¹ Ό.π.

³² Ό.π.

³³ Ό.π., στ. 1137. Β. Κ. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Από αρχής μέχρι σήμερα*, (Αθήνα: εκδ. Παπαδημητρίου, 1998), σ. 22. Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 125.

εδώ ήταν διττή, δηλαδή αμυντική και επιθετική³⁴. Από τη μια υπερασπίζονταν τους Χριστιανούς από τις κατηγορίες των ειδωλολατρών (αθεΐα, κανιβαλισμός, κ.λπ.) και από την άλλη επιτίθενταν στην εθνική θρησκεία και φιλοσοφία³⁵. Οι κεντρικοί άξονες της επιχειρηματολογίας τους ήταν η μοναδικότητα του αληθινού Θεού, το ψεύδος των ειδώλων και των μύθων, και το γεγονός ότι οι Χριστιανοί διώκονταν εξαιτίας του ονόματός τους και όχι για πραγματικά εγκλήματα³⁶. Δεδομένου ότι την εποχή των Απολογητών κυβερνούσε η φιλόσοφη δυναστεία των Αντωνίνων, οι Απολογητές χρησιμοποιούσαν συχνά τον φιλοσοφικό λόγο στις Απολογίες τους³⁷.

Οι Απολογητές απευθύνθηκαν και προς την εθνική φιλοσοφία της εποχής τους³⁸. Τον 2ο αιώνα μ.Χ., τα κυρίαρχα φιλοσοφικά συστήματα ήταν ο Νεοπλατωνισμός και ο Στωικισμός³⁹, ενώ υπήρχαν και παλαιότερες σχολές, όπως ο Πυθαγορισμός⁴⁰. Αυτές οι φιλοσοφίες, μη μπορώντας να κατανοήσουν την ιδιαίτερη διδασκαλία του Χριστιανισμού, τον θεωρούσαν συνήθως μια ανόητη και ασήμαντη θρησκεία, ή μια αίρεση του Ιουδαϊσμού, και ενίοτε τον πολεμούσαν⁴¹. Η στάση των Απολογητών απέναντι στη φιλοσοφία είχε δύο όψεις. Κάποιοι, όπως ο Ιουστίνος, αναγνώριζαν θετικά στοιχεία σε αυτήν, όπως την έννοια του σπερματικού λόγου, και επιχειρούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα⁴². Άλλοι, πάλι, όπως ο Τατιανός, την πολεμούσαν σφοδρά, θεωρώντας την τελείως διεφθαρμένη⁴³.

Παρά τις φαινομενικές ομοιότητες, υπήρχαν θεμελιώδεις διαφορές ανάμεσα στον Χριστιανισμό και τις άλλες θρησκείες και φιλοσοφίες. Οι θεωρίες των φιλοσόφων για το θείο ή την ψυχή έρχονταν σε αντίθεση με τη χριστιανική διδασκαλία περί δημιουργίας, προσωπικού Θεού και ανάστασης των νεκρών⁴⁴. Οι Απολογητές έπρεπε να ξεχωρίσουν τον Χριστιανισμό και να αναδείξουν την ανωτερότητά του. Γι' αυτό, παρουσίασαν απαντήσεις σε καίρια ερωτήματα της εθνικής φιλοσοφίας και θρησκείας, όπως η δημιουργία του κόσμου και η ανθρώπινη ψυχή⁴⁵.

³⁴ Ό.π., σ. 22.

³⁵ P. Carrington, *The Early Christian Church: The second Christian Century*, vol. 2, (Cambridge 1957), p. 114-115.

³⁶ Ό.π., σ. 20.

³⁷ Π. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 1133-1134.

³⁸ Ό.π.

³⁹ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 118.

⁴⁰ Ό.π., σ. 219.

⁴¹ Ό.π., σ. 222-223.

⁴² Ό.π., σ. 235.

⁴³ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 525.

⁴⁴ Ό.π.

⁴⁵ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 136.

Ένα ακόμη μέτωπο που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι Απολογητές ήταν αυτό του Γνωστικισμού. Το μεγάλο αυτό φιλοσοφικό και θρησκευτικό κίνημα, που είχε αρχικά εθνικό χαρακτήρα, σύντομα απέκτησε έντονο χριστιανικό πρόσημο και αποτέλεσε απειλή για την Εκκλησία, παρουσιάζοντας στρεβλές ερμηνείες της πίστης⁴⁶. Οι Απολογητές, λοιπόν, ανέπτυξαν το δικό τους λόγο για να αντιμετωπίσουν τις γνωστικές πλάνες, δημιουργώντας ειδικά έργα εναντίον τους⁴⁷. Η βασική αντίθεση ήταν ότι οι Γνωστικοί περιφρονούσαν τον υλικό κόσμο και τον Δημιουργό του, ενώ ο Χριστιανισμός τον θεωρούσε καλό έργο του Θεού⁴⁸.

Μέσα από την πολύπλευρη αυτή δράση τους, οι Απολογητές προώθησαν μια θεμελιώδη αντίληψη, τον Χριστιανισμό ως τη μόνη αληθινή φιλοσοφία⁴⁹. Αυτή η αντίληψη βασίζονταν στην πεποίθηση ότι, αν και η φιλοσοφία περιείχε κάποιες αλήθειες, η πλήρης αλήθεια βρισκόταν μόνο στην αποκάλυψη του Χριστού. Έτσι, οι Απολογητές επιχειρούσαν να δείξουν ότι ό,τι καλό είχε η φιλοσοφία προερχόταν από την Παλαιά Διαθήκη και είχε την ολοκλήρωσή του στην Καινή διαθήκη και γενικότερα στον Χριστιανισμό.

Τα θέματα που πραγματεύονταν οι Απολογητές ήταν εξαιρετικά ευρέα, καλύπτοντας το σύνολο των μεγάλων ζητημάτων της φιλοσοφίας και της θεολογίας⁵⁰. Μίλησαν για θεολογία, κοσμολογία, φιλοσοφία, ηθική και ιστορία. Ιδιαίτερα η θεολογία τους, αν και πρώιμη, υπήρξε εξαιρετικά σημαντική, καθώς αποτέλεσε τη βάση για τη μετέπειτα πατερική θεολογία⁵¹. Για να πετύχουν τους σκοπούς τους, οι Απολογητές χρησιμοποίησαν διάφορα γραμματειακά είδη που ήταν ήδη γνωστά από την αρχαιότητα, όπως την Απολογία, τον Διάλογο, την Επιστολή, την Πραγματεία, τον Λόγο και τον Διασυρμό⁵². Η επιλογή αυτών των μέσων είχε σκοπό να κάνει το μήνυμά τους κατανοητό από τις διάφορες ομάδες του εθνικού κόσμου. Για τον ίδιο λόγο, αντλούσαν συχνά υλικό από την αρχαιοελληνική γραμματεία, παραθέτοντας ρήσεις φιλοσόφων, όπως του Πλάτωνα, και ποιητών, όπως του Ομήρου⁵³.

⁴⁶ Ό.π.

⁴⁷ Π. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 1134.

⁴⁸ Ό.π.

⁴⁹ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 137.

⁵⁰ Ό.π.

⁵¹ Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυρ, *Απολογία πρώτη υπέρ χριστιανών προς Αντωνίνον τον ευσεβή*, 1 §2, PG 6, 329A.

⁵² L. P. Buck, *Second- Century Greek Christian Apologies Addressed to Emperors: Their Form and Function*, (Ottawa: University of Ottawa, 1997), p. 247 – 252.

⁵³ Ι. Καλογήρου, *Ιστορία των δογμάτων*, τόμος Α, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Πουρανάς, 1983), σ. 75-76.

Αυτή η προσαρμογή, ωστόσο, δεν περιοριζόταν μόνο στα εξωτερικά χαρακτηριστικά. Οι Απολογητές υιοθέτησαν τη γλώσσα και την ορολογία της φιλοσοφίας και της εθνικής θρησκείας, χρησιμοποιώντας όρους όπως «λόγος», «οὐσία», «ἐνέργεια», «φύσις», προκειμένου να κάνουν τη χριστιανική διδασκαλία πιο προσιτή και κατανοητή⁵⁴. Ακόμη, αξιοποιούσαν παραλληλισμούς ανάμεσα στην εθνική θρησκεία και τον Χριστιανισμό, καθώς και φιλοσοφικά σχήματα, όπως η στωική αλληγορία, προσδίδοντάς τους όμως νέο, χριστιανικό περιεχόμενο⁵⁵. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η χρήση των Σιβυλλικών Χρησμών, των προφητειών δηλαδή των εθνικών, από τον Θεόφιλο Αντιοχείας, ο οποίος τις συνδύαζε με χριστιανικές αλήθειες⁵⁶. Για όλους αυτούς τους λόγους, τα απολογητικά έργα θεωρούνται πρωτοπόρα στη σύνδεση της ελληνικής σκέψης με τη χριστιανική διδασκαλία, μια διαδικασία που κορυφώθηκε αργότερα με τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας⁵⁷.

Ένα σημαντικό ζήτημα που απασχολεί τους ερευνητές είναι οι πραγματικοί αποδέκτες των Απολογιών. Παρόλο που απευθύνονταν ονομαστικά στον αυτοκράτορα, τη σύγκλητο ή κάποιον άρχοντα, υπάρχουν διάφορες θεωρίες⁵⁸. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι προορίζονταν να διαβαστούν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, άλλοι ότι γράφονταν για ένα ευρύτερο ακροατήριο, με σκοπό να διαδοθούν ως αντίγραφα σε διανοούμενους εθνικούς και Ιουδαίους, λειτουργώντας έτσι ως ένα είδος ιεραποστολής⁵⁹. Μια τρίτη, συνδυαστική θεωρία υποστηρίζει ότι προορίζονταν τόσο για την εξουσία όσο και για ευρύτερη διάδοση. Τέλος, υπάρχει η άποψη ότι, ανεξαρτήτως των άλλων αποδεκτών, οι Απολογίες είχαν ως βασικό στόχο να φτάσουν σε αντίγραφα στους ίδιους τους Χριστιανούς, για να τους ενισχύσουν στην πίστη και τον αγώνα τους κατά της ειδωλολατρίας. Και ως προς τον τρόπο παράδοσης, οι απόψεις δίστανται: κάποιοι πιστεύουν ότι αναγιγνώσκονταν αυτούσιες, ενώ άλλοι ότι, λόγω του ενίοτε επιθετικού ύφους τους, υφίσταντο επεξεργασία από ρήτορες πριν παραδοθούν στον αυτοκράτορα⁶⁰.

⁵⁴ L. P. Buck, *Second- Century Greek Christian Apologies Addressed to Emperors: Their Form and Function*, (Ottawa: University of Ottawa, 1997), p. 250, 251.

⁵⁵ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήνα 2002), σ. 137.

⁵⁶ L. P. Buck, *Second- Century Greek Christian Apologies Addressed to Emperors: Their Form and Function*, (Ottawa: University of Ottawa, 1997), p. 275, 227.

⁵⁷ Δ. Σ. Μπαλάνος, *Πατρολογία, (Οι Εκκλησιαστικοί Πατέρες και Συγγραφείς των οκτώ πρώτων αιώνων)*, (Αθήνα 1930), σ. 66.

⁵⁸ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 526.

⁵⁹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Α', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1994), σ.180

⁶⁰ Ο.π., σ. 188.

Παρά την ιστορική και θεολογική τους σημασία, η λογοτεχνική αξία των απολογητικών έργων κρίνεται ως μέτρια. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δ. Μπαλάνος, κανένας από τους Απολογητές δεν υπήρξε σπουδαίος συγγραφέας⁶¹. Τους καταλογίζονται ελλείψεις όπως η θεωρητική μορφή των κειμένων, η υποτίμηση της ελληνικής φιλοσοφίας, οι πλατειασμοί, η έλλειψη συνοχής και, κυρίως, η δογματική ανακρίβεια, δεδομένου ότι τα δόγματα δεν είχαν ακόμη διατυπωθεί με ακρίβεια. Ωστόσο, είναι αναμφισβήτητο ότι υπηρέτησαν με επιτυχία την Εκκλησία σε μια κρίσιμη περίοδο. Παρόμοιες ελλείψεις εντοπίζονται και στη φιλοσοφική κατάρτιση ορισμένων εξ αυτών, όπως ο Ερμείας, ο οποίος φαίνεται να γνώριζε τη φιλοσοφία μόνο μέσω ανθολογιών, χωρίς ουσιαστική κριτική κατανόηση. Η έλλειψη συστηματικότητας και ακρίβειας είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό της πρώιμης αυτής γραμματείας, το οποίο ωστόσο αντισταθμίζεται από τον ζήλο και την ποιμαντική τους μέριμνα.

⁶¹ Δ. Σ. Μπαλάνος, *Πατρολογία. Οι Εκκλησιαστικοί Πατέρες και Συγγραφείς των οκτώ πρώτων αιώνων*, (Αθήνα 1930), σ. 66.

2. Δομή της Εργασίας

Η εργασία διερευνά τη συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα (Ιουστίνος, Τατιανός, Αθηναγόρας, Θεόφιλος) στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας. Εξετάζει πώς υπερασπίστηκαν την πίστη απέναντι στις φιλοσοφικές και κοινωνικές προκλήσεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου, αξιοποιώντας δημιουργικά την ελληνική φιλοσοφική ορολογία ως μέσο έκφρασης, χωρίς να υποκαθιστούν την Αποκάλυψη. Καταλήγει ότι θεμελίωσαν έναν συνεκτικό θεολογικό λόγο που γεφύρωσε την αποστολική παράδοση με τον ελληνικό πνευματικό κόσμο.

Η εργασία παρουσιάζει τις τρεις βασικές προκλήσεις που αντιμετώπισε η πρώιμη Εκκλησία (διωγμοί, φιλοσοφική πολεμική εθνικών, εσωτερικές αιρέσεις) και την ανάγκη ανάπτυξης της απολογητικής γραμματείας. Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο: «Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τη χριστιανική θεολογία (2ος-3ος αι.)» Εξετάζει τον δημιουργικό διάλογο μεταξύ ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής θεολογίας. Ο Ιουστίνος εισάγει τη θεωρία του «σπερματικού Λόγου», βλέποντας τη φιλοσοφία ως προπαιδεία προς την Αποκάλυψη. Ο Κλήμης Αλεξανδρείας θεωρεί τη φιλοσοφία δώρο της Πρόνοιας, ενώ ο Ωριγένης την αξιοποιεί ως ερμηνευτικό εργαλείο. Οι Πατέρες υιοθετούν φιλοσοφικούς όρους («ουσία», «υπόσταση», «πρόσωπο») δίνοντάς τους νέο θεολογικό περιεχόμενο. Η σχέση χαρακτηρίζεται από επιλεκτική πρόσληψη: αποδοχή της φιλοσοφικής μεθόδου, απόρριψη της ειδωλολατρικής θρησκείας. Η Αποκάλυψη παραμένει η μοναδική πηγή της θεολογίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο: «Ο βίος και η θεολογία των Απολογητών» παρουσιάζει αναλυτικά τη ζωή, το έργο και τη θεολογική σκέψη των κυριότερων Ελλήνων Απολογητών: α. Κοδράτου που ήταν ο πρώτος γνωστός απολογητής. Η απολογία του στηρίζεται στην ιστορική αξιοπιστία των θαυμάτων του Χριστού, χωρίς φιλοσοφική ορολογία, β. του Αριστείδη που αναπτύσσει κοσμολογικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού. Η ηθική ζωή των χριστιανών αποτελεί για εκείνον το ισχυρότερο αποδεικτικό στοιχείο, γ. την Επιστολή προς Διόγνητον που είναι εμβληματική περιγραφή των Χριστιανών ως «νέου γένους» και «ψυχής του κόσμου», με επίκεντρο τη θεία οικονομία της αγάπης, δ. τον Ιουστίνος που είναι η κεντρικότερη μορφή. Από φιλόσοφος γίνεται χριστιανός. Αναπτύσσει τη θεωρία του «σπερματικού Λόγου», χαρακτηρίζει φιλοσόφους όπως Σωκράτη ως «Χριστιανούς προ Χριστού» και παρουσιάζει τον Χριστιανισμό

ως την «αληθινή φιλοσοφία». ε. τον Τατιανό που έχει πολεμική στάση απέναντι στην ελληνική παιδεία. Τονίζει την αρχαιότητα της βιβλικής αποκάλυψης. Ο ασκητισμός του τον οδηγεί στον Εγκρατιτισμό. στ. τον Μελίτωνα Σάρδεων που υπήρξε πολυγραφότατος συγγραφέας. Η θεολογία του βασίζεται στην τυπολογική ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης. Το έργο του *Περί Πάσχα* παρουσιάζει το Πάσχα ως κορύφωση της σωτηρίας. ζ. τον Αθηναγόρα που διακρίνεται για ρητορική δεινότητα και φιλοσοφική θεμελίωση. Αναπτύσσει πρώιμη τριαδολογία και αντικρούει τις κατηγορίες κατά των Χριστιανών και η. τέλος το Θεόφιλο Αντιοχείας που είναι πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο «Τριάς». Υιοθετεί τη στωική διάκριση ενδιαθέτου-προφορικού Λόγου. Τονίζει την αρχαιότητα της Αγίας Γραφής.

Το κεφάλαιο Γ με τίτλο «Η γενικότερη συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας» που αναλύει τη συνολική επίδραση των Απολογητών στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της Εκκλησίας. Οι Απολογητές ανέπτυξαν μεθοδολογία θεολογικής έκφρασης αξιοποιώντας τη φιλοσοφική ορολογία χωρίς να υποκαθιστούν την Αποκάλυψη. Οριοθέτησαν την Εκκλησία απέναντι στην ειδωλολατρία και την πολυθεΐα. Θεμελίωσαν τη διδασκαλία περί Θεού, Λόγου και Αγίου Πνεύματος (πρώιμη τριαδολογία). Απέδειξαν ότι η πίστη δεν είναι ανορθολογική, αλλά διαθέτει λογική συνοχή («Χριστιανισμός ως αληθινή φιλοσοφία»). Διαμόρφωσαν τη δημόσια εικόνα της Εκκλησίας ως κοινότητας ηθικής ακεραιότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης.

Τέλος, παρατίθενται τα συμπεράσματα. Η εργασία καταλήγει σε 59 συμπεράσματα (με λατινική αρίθμηση I-LIX) που συνοψίζουν τα βασικά πορίσματα. Τα σημαντικότερα είναι ότι οι Απολογητές δεν ήταν απλώς αμυντικοί συγγραφείς, αλλά θεμελιωτές νέου θεολογικού λόγου. Η φιλοσοφία χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο επικοινωνίας, όχι ως θεμέλιο της πίστης. Η απολογητική γεννήθηκε ως απάντηση στις πολυμέτωπες απειλές (διωγμοί, φιλοσοφική κριτική, αιρέσεις). Η στάση απέναντι στη φιλοσοφία ποικίλλει (Ιουστίνος: θετική, Τατιανός: πολεμική). Οι Απολογητές μετέφρασαν το κήρυγμα της Εκκλησίας σε γλώσσα κατανοητή στο μορφωμένο ελληνορωμαϊκό κοινό. Η σχέση θεολογίας και φιλοσοφίας ήταν γόνιμος διάλογος, όχι υποταγή.

3. Μεθοδολογία, σκοπός και ερευνητικοί στόχοι της παρούσας εργασίας

3.1 Σκοπός της έρευνας

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποσκοπεί στη διερεύνηση της συμβολής των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας, μέσα από τη μελέτη του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου εντός του οποίου αναπτύχθηκε η απολογητική γραμματεία. Ειδικότερα, εξετάζονται τα σημαντικότερα έργα του Ιουστίνου του Φιλοσόφου και Μάρτυρος, του Τατιανού του Σύρου, του Αθηναγόρα Αθηναίου και του Θεοφίλου Αντιοχείας, προκειμένου να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο διατύπωσαν, ερμήνευσαν και υπερασπίστηκαν τη χριστιανική πίστη απέναντι στις φιλοσοφικές, θρησκευτικές και κοινωνικές προκλήσεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου.

Παράλληλα, η εργασία εξετάζει τη σχέση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης με τη διαμόρφωση της πρώιμης χριστιανικής θεολογίας, με ιδιαίτερη έμφαση στην αξιοποίηση της φιλοσοφικής ορολογίας και στη θεωρία του σπερματικού Λόγου, όπως αυτή διατυπώνεται στο έργο του Ιουστίνου. Η διερεύνηση αυτή επιδιώκει να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες Απολογητές συνέβαλαν στη διαμόρφωση της θεολογικής αυτοσυνειδησίας της Εκκλησίας, μέσα από έναν δημιουργικό διάλογο με το πνευματικό περιβάλλον της εποχής τους.

3.2 Μεθοδολογική προσέγγιση

Η μεθοδολογία της εργασίας βασίζεται στον συνδυασμό ιστορικής, θεολογικής και φιλολογικής προσέγγισης, με στόχο την όσο το δυνατόν πληρέστερη κατανόηση των απολογητικών κειμένων και του πλαισίου μέσα στο οποίο αυτά συντάχθηκαν.

Σε πρώτο επίπεδο, πραγματοποιείται ιστορική ανάλυση του πολιτικού, κοινωνικού, θρησκευτικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος του 2ου αιώνα. Εξετάζονται οι ιδιαίτερες συνθήκες που διαμόρφωσαν την εμφάνιση της απολογητικής γραμματείας, όπως η στάση της ρωμαϊκής εξουσίας έναντι του Χριστιανισμού, οι κατά τόπους διωγμοί, οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιπαραθέσεις, καθώς και η εμφάνιση αιρετικών αποκλίσεων. Η προσέγγιση αυτή λειτουργεί ως απαραίτητο ερμηνευτικό υπόβαθρο, επιτρέποντας την κατανόηση των απολογητικών κειμένων ως

απαντήσεων σε συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές προκλήσεις και όχι ως αφηρημένων θεωρητικών πραγματεύσεων.

Σε δεύτερο επίπεδο, εφαρμόζεται θεματοκεντρική και θεολογική ανάλυση των αντιπροσωπευτικότερων έργων των Ελλήνων Απολογητών. Η εξέταση επικεντρώνεται στις βασικές θεολογικές έννοιες, στη χρήση της φιλοσοφικής ορολογίας, στις μορφές επιχειρηματολογίας και στις απολογητικές στρατηγικές που αναπτύσσονται στα κείμενα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς υπερασπίζονται τη χριστιανική πίστη, αντικρούουν τις κατηγορίες που διατυπώνονται εις βάρος των χριστιανών και αξιοποιούν επιλεκτικά στοιχεία της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης για τη διατύπωση του θεολογικού τους λόγου.

Η φιλολογική διάσταση της έρευνας στηρίζεται στην εξέταση των πρωτογενών πηγών στο ελληνικό πρωτότυπο, όπου αυτό διασώζεται, σε συνδυασμό με τη χρήση έγκριτων κριτικών εκδόσεων, μεταφράσεων και επιστημονικών υπομνημάτων. Η προσέγγιση αυτή συμβάλλει στην ακριβέστερη απόδοση των θεολογικών όρων, στην ορθή ερμηνεία των κειμένων και στην αποφυγή αναχρονιστικών ή μονοδιάστατων προσεγγίσεων.

Η παρούσα εργασία περιορίζεται αποκλειστικά στη μελέτη των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα και ειδικότερα των Ιουστίνου του Φιλοσόφου και Μάρτυρος, Τατιανού του Σύρου, Αθηναγόρα Αθηναίου και Θεοφίλου Αντιοχείας. Οι Αποστολικοί Πατέρες δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας έρευνας και αναφέρονται μόνο συνοπτικά ως ιστορικό και εκκλησιαστικό υπόβαθρο, προκειμένου να καταδειχθεί η μετάβαση από την πρώτη μεταποστολική περίοδο στην ανάπτυξη της απολογητικής θεολογίας.

Το πρωτογενές υλικό της έρευνας αντλείται κυρίως από τις δύο Απολογίες και τον Διάλογο προς Τρύφωνα του Ιουστίνου, τον Λόγο πρὸς Ἑλληνας του Τατιανού, την Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν του Αθηναγόρα και το ἔργο *Πρὸς Αυτόλυκον* του Θεοφίλου Αντιοχείας αλλά και τα έργα του Κοδράτου, του Αριστείδη, την Επιστολή προς Διόγνητον, και τη θεολογία του Ερμεία. Τα έργα αυτά αποτελούν το βασικό σώμα των πηγών, καθώς αποτυπώνουν με πληρότητα την εξέλιξη του απολογητικού λόγου κατά τον 2ο αιώνα.

Παράλληλα, αξιοποιείται εκτενής δευτερογενής βιβλιογραφία, η οποία περιλαμβάνει ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες μονογραφίες, πατρολογικές μελέτες, επιστημονικά άρθρα, λήμματα εγκυκλοπαιδειών και σύγχρονες ιστορικές, φιλοσοφικές και θεολογικές προσεγγίσεις. Η

βιβλιογραφική αυτή υποστήριξη συμβάλλει στην ιστορική τεκμηρίωση, στη φιλολογική ερμηνεία και στη θεολογική αξιολόγηση των πρωτογενών πηγών.

Η σημασία της παρούσας μελέτης έγκειται στην ανάδειξη της απολογητικής γραμματείας ως καθοριστικού σταδίου για τη διαμόρφωση της θεολογικής αυτοσυνειδησίας της αρχαίας Εκκλησίας. Οι Έλληνες Απολογητές δεν περιορίστηκαν στην απόκρουση των κατηγοριών που διατυπώνονταν κατά του Χριστιανισμού, αλλά ανέπτυξαν έναν συνεκτικό θεολογικό λόγο, ο οποίος αξιοποίησε δημιουργικά στοιχεία της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης χωρίς να αλλοιώσει τον πυρήνα της χριστιανικής πίστης.

Η μελέτη των έργων τους επιτρέπει την κατανόηση των διαδικασιών μέσω των οποίων η Εκκλησία διαμόρφωσε σταδιακά την ταυτότητά της, όρισε τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της πίστης της και ανέπτυξε κριτήρια διάκρισης απέναντι σε εξωτερικές προκλήσεις και εσωτερικές αποκλίσεις. Υπό το πρίσμα αυτό, τα απολογητικά κείμενα προσεγγίζονται όχι μόνο ως ιστορικές μαρτυρίες, αλλά και ως σημαντικά θεολογικά τεκμήρια της εκκλησιαστικής αυτοσυνειδησίας κατά τον 2ο αιώνα.

Επιπροσθέτως, με βάση τον γενικό σκοπό της εργασίας, επιδιώκεται η επίτευξη των ακόλουθων επιμέρους στόχων:

- η ανάδειξη του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η ελληνική απολογητική γραμματεία·
- η διερεύνηση των κυριότερων θεολογικών θεματικών και της ορολογίας που χρησιμοποιούν οι Έλληνες Απολογητές·
- η ανάλυση των απολογητικών στρατηγικών που αναπτύσσονται στα έργα τους, με ιδιαίτερη έμφαση στη λογική επιχειρηματολογία, στην αποδόμηση των συκοφαντιών κατά των χριστιανών και στην επιλεκτική αξιοποίηση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης·
- η εξέταση της θεωρίας του σπερματικού Λόγου και της σημασίας της για τη σχέση ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής θεολογίας·
- η συνολική αποτίμηση της συμβολής των Ελλήνων Απολογητών στη διαμόρφωση της θεολογικής αυτοσυνειδησίας και της δημόσιας μαρτυρίας της πρώιμης Εκκλησίας.

Τέλος, η έρευνά μας οργανώνεται γύρω από τα ακόλουθα βασικά ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιες ιστορικές, κοινωνικές και θρησκευτικές συνθήκες οδήγησαν στην ανάπτυξη της ελληνικής απολογητικής γραμματείας κατά τον 2ο αιώνα;

2. Με ποιους τρόπους οι Έλληνες Απολογητές διαμόρφωσαν έναν δημόσιο λόγο υπεράσπισης της χριστιανικής πίστης απέναντι στις κατηγορίες και στις φιλοσοφικές αντιρρήσεις της εποχής τους;
3. Ποια είναι η θεολογική σημασία της θεωρίας του σπερματικού Λόγου στον Ιουστίνο και πώς συμβάλλει στη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής θεολογίας;
4. Πώς αξιοποιούνται τα στοιχεία της ελληνικής παιδείας από τους Απολογητές και ποια όρια θέτουν οι ίδιοι στη χρήση της φιλοσοφικής γλώσσας για την έκφραση της χριστιανικής πίστης;
5. Με ποιον τρόπο οι Έλληνες Απολογητές συνέβαλαν στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας, της εκκλησιαστικής αυτοσυνειδησίας και της δημόσιας παρουσίας της πρώιμης Εκκλησίας;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α:

Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τη χριστιανική θεολογία κατά τον 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ.

Η συνάντηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας με τη χριστιανική θεολογία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά γεγονότα της ύστερης αρχαιότητας. Η διάδοση του χριστιανισμού στον ελληνιστικό κόσμο έφερε την Εκκλησία αντιμέτωπη με ένα ιδιαίτερα ανεπτυγμένο φιλοσοφικό και πολιτισμικό περιβάλλον, στο οποίο κυριαρχούσαν οι πλατωνικές, αριστοτελικές, στωικές και νεοπυθαγόρειες αντιλήψεις. Η νέα θρησκεία δεν αναπτύχθηκε σε πολιτισμικό κενό, αλλά σε έναν κόσμο όπου η ελληνική γλώσσα, η παιδεία και η φιλοσοφία αποτελούσαν το κοινό υπόβαθρο της πνευματικής ζωής. Για τον λόγο αυτό, οι πρώτοι χριστιανοί συγγραφείς αναγκάστηκαν να τοποθετηθούν απέναντι στην ελληνική φιλοσοφική παράδοση, άλλοτε απορρίπτοντάς την και άλλοτε αξιοποιώντας δημιουργικά τα στοιχεία εκείνα που μπορούσαν να υπηρετήσουν τη διατύπωση της χριστιανικής διδασκαλίας⁶².

Κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. η σχέση μεταξύ ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής θεολογίας χαρακτηρίζεται από δημιουργικό διάλογο και όχι από απόλυτη αντιπαράθεση. Οι απολογητές και οι μεγάλοι διδάσκαλοι της Αλεξανδρινής Σχολής αντιμετώπισαν την ελληνική φιλοσοφία ως ένα σημαντικό μορφωτικό εργαλείο, το οποίο, όταν απαλλασσόταν από τις ειδωλολατρικές του προϋποθέσεις, μπορούσε να συμβάλει στην κατανόηση της θείας Αποκαλύψεως. Η διάκριση αυτή ανάμεσα στην ελληνική φιλοσοφία ως μέθοδο αναζήτησης της αλήθειας και στην ελληνική θρησκεία ως σύστημα λατρείας υπήρξε καθοριστική για την πατερική σκέψη και θα επηρεάσει ολόκληρη τη μεταγενέστερη θεολογική παράδοση⁶³.

Ο πρώτος μεγάλος εκπρόσωπος αυτής της στάσης υπήρξε ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας. Έχοντας ο ίδιος μαθητεύσει στις κυριότερες φιλοσοφικές σχολές της εποχής, θεώρησε ότι η αναζήτηση της αλήθειας κορυφώνεται στον χριστιανισμό. Κατά τον Ιουστίνο, οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι κατόρθωσαν να γνωρίσουν μέρος της αλήθειας, επειδή συμμετείχαν στον «σπερματικό

⁶² E. Artemi, “Embracing Greek philosophical thinking in the fathers of the 2nd - 5th centuries”, *Vox Patrum*, 65, (2016), 31–47, esp. 31–33, <https://doi.org/10.31743/vp.3492>

⁶³ Ό.π., σ. 32, 34.

Λόγο» (λόγος σπερματικός), δηλαδή στη μερική αποκάλυψη του προαιώνιου Λόγου του Θεού. Η πλήρης όμως αλήθεια αποκαλύφθηκε μόνο με την ενανθρώπιση του Χριστού, ο οποίος αποτελεί τον τέλειο και ολοκληρωμένο Λόγο. Έτσι, ο Σωκράτης, ο Ηράκλειτος και άλλοι φιλόσοφοι χαρακτηρίζονται κατά κάποιον τρόπο «χριστιανοί προ Χριστού», όχι επειδή γνώριζαν το Ευαγγέλιο, αλλά επειδή ακολούθησαν τη λογική αναζήτηση της αλήθειας⁶⁴.

Η θέση αυτή είχε τεράστια σημασία για τη διαμόρφωση της χριστιανικής θεολογίας. Για πρώτη φορά η ελληνική φιλοσοφία δεν αντιμετωπιζόταν ως εχθρός της πίστεως, αλλά ως προπαιδευτικό στάδιο προς την αποκάλυψη του Θεού. Ο Ιουστίνος απέφυγε τόσο την πλήρη απόρριψη της ελληνικής σκέψης όσο και την άκριτη αποδοχή της. Αντίθετα, υποστήριξε ότι κάθε φιλοσοφική αλήθεια ανήκει τελικά στον Χριστό, αφού κάθε αληθινή γνώση προέρχεται από τον θείο Λόγο⁶⁵.

⁶⁴ Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, *Απολογία πρώτη υπέρ χριστιανών προς Αντωνίνον τον ευσεβή*, 46, §1-6, PG 6, 397BC, 400A: «Ἴνα δὲ μή τινες ἀλογισταίνοντες εἰς ἀποτροπὴν τῶν δεδιδαγμένων ὑφ' ἡμῶν εἴπωσι πρὸ ἐτῶν ἑκατὸν πενήκοντα γεγονενῆσθαι τὸν Χριστὸν λέγειν ἡμᾶς ἐπὶ Κυρηναίου, δεδιδάχθαι δὲ ἃ φαμεν, διδάξαι αὐτὸν ὕστερον χρόνοις ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου· καὶ ἐπικαλέσωσιν ὡς ἀνευθύνων ὄντων τῶν προγεγενημένων πάντων ἀνθρώπων, φθάσαντες τὴν ἀπορίαν λυσόμεθα.

2 Τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν καὶ προεμνήσαμεν λόγον ὄντα, οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε. Καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραὰμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαὴλ καὶ Ἡλίας καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις ἢ τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἐπιστάμενοι ταῦν παραιτούμεθα.

4 Ὡστε καὶ οἱ προγενόμενοι ἄνευ λόγου βιώσαντες, ἄχρηστοι καὶ ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ ἦσαν καὶ φονεῖς τῶν μετὰ λόγου βιούντων· οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιούντες Χριστιανοὶ καὶ ἄφοβοι καὶ ἀτάραχοι ὑπάρχουσι.

5 Δι' ἣν δ' αἰτίαν διὰ δυνάμεως τοῦ λόγου κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς πάντων καὶ δεσπότητος Θεοῦ βουλὴν διὰ παρθένου ἄνθρωπος ἀπεκυήθη καὶ Ἰησοῦς ἐπωνομάσθη, καὶ σταυρωθεὶς ἀποθανὼν ἀνέστη καὶ ἀνελήλυθεν εἰς οὐρανόν, ἐκ τῶν διὰ τοσούτων εἰρημένων ὁ νουνεχῆς καταλαβεῖν δυνήσεται.

6 Ἡμεῖς δέ, οὐκ ἀναγκαῖον ὄντος ταῦν τοῦ περὶ τῆς ἀποδείξεως τούτου λόγου, ἐπὶ τὰς ἐπείγουσας ἀποδείξεις πρὸς τὸ παρὸν χωρήσωμεν.

Του ιδίου, *Απολογία δευτέρα υπέρ χριστιανών προς την Ρωμαίων Σύγκλητον*, 13, §1-6, PG 6, 465BC, 468A: «1. Καὶ γὰρ ἐγώ, μαθὼν περίβλημα πονηρὸν εἰς ἀποστροφὴν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων περιτεθειμένον ὑπὸ τῶν φαύλων δαιμόνων τοῖς Χριστιανῶν θείοις διδάγμασι, καὶ ψευδολογουμένων ταῦτα καὶ τοῦ περιβλήματος κατεγέλασα καὶ τῆς παρὰ τοῖς πολλοῖς δόξης. 2 Χριστιανὸς εὐρεθῆναι καὶ εὐχόμενος καὶ παμμάχως ἀγωνιζόμενος ὁμολογῶ, οὐχ ὅτι ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τῶν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων, Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. 3 Ἐκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὁρῶν καλῶς ἐφθέγγετο· οἱ δὲ τάναντία ἑαυτοῖς ἐν κυριωτέροις εἰρηκότες οὐκ ἐπιστήμην τὴν ἁπλωτον καὶ γνῶσιν τὴν ἀνέλεγκτον φαίνονται ἐσχηκέναι. 4 Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι· τὸν γὰρ ἀπὸ ἀγεννήτου καὶ ἀρρήτου Θεοῦ Λόγον μετὰ τὸν Θεὸν προσκυνούμεν καὶ ἀγαπῶμεν, ἐπειδὴ καὶ δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος γέγονεν, ὅπως καὶ τῶν παθῶν τῶν ἡμετέρων συμμετόχος γενόμενος καὶ ἴσιν ποιήσεται. 5 Οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς ἐδύναντο ὁρᾶν τὰ ὄντα. 6 Ἔτερον γὰρ ἐστὶ σπέρμα τινὸς καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθέν, καὶ ἕτερον αὐτὸ οὗ κατὰ χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου ἢ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται».

⁶⁵ Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, *Προς Τρύφωνα Ιουδαίου Διάλογος*, 2, PG 6, 476B: «Ἔστι γὰρ τῷ ὄντι φιλοσοφία μέγιστον κτῆμα καὶ τιμιώτατον Θεῷ, τῷ τε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμᾶς μόνη. Καὶ ὅσοι ὡς ἀληθῶς οὗτοι εἰσιν οἱ φιλοσοφία τῷ νοῦν προσεσχηκότες».

Ανάλογη υπήρξε και η στάση του Αθηναγόρα Αθηναίου, ο οποίος αξιοποίησε τις έννοιες της ελληνικής φιλοσοφίας προκειμένου να υπερασπισθεί τη χριστιανική πίστη απέναντι στις κατηγορίες των ειδωλολατρών⁶⁶. Η χρήση της φιλοσοφικής ορολογίας δεν σήμαινε αποδοχή της ειδωλολατρικής θεολογίας, αλλά αξιοποίηση ενός ήδη κατανοητού εννοιολογικού πλαισίου, μέσω του οποίου μπορούσαν να διατυπωθούν οι βασικές χριστιανικές διδασκαλίες περί Θεού, δημιουργίας και ανθρώπου⁶⁷.

Ακόμη σημαντικότερη υπήρξε η συμβολή του Κλήμεντος Αλεξανδρέως, ο οποίος θεώρησε ότι η ελληνική φιλοσοφία αποτελεί δώρο της θείας Πρόνοιας προς τους Έλληνες, όπως ακριβώς ο Μωσαϊκός Νόμος δόθηκε στους Ιουδαίους. Σύμφωνα με τον Κλήμεντα, η φιλοσοφία δεν είναι ανταγωνιστική προς το Ευαγγέλιο, αλλά λειτουργεί ως παιδαγωγός που προετοιμάζει τον άνθρωπο για την αποδοχή της χριστιανικής αλήθειας⁶⁸. Η άποψη αυτή σηματοδοτεί μία από τις σημαντικότερες συνθέσεις μεταξύ ελληνικού πνεύματος και χριστιανικής θεολογίας. Για τον Κλήμεντα, κάθε αληθινή γνώση προέρχεται από τον ίδιο τον Θεό⁶⁹. Επομένως, η αλήθεια που συναντάται στους Έλληνες φιλοσόφους δεν πρέπει να απορρίπτεται μόνο και μόνο επειδή διατυπώθηκε εκτός της βιβλικής παραδόσεως. Αντίθετα, πρέπει να αξιολογείται κριτικά και να ενσωματώνεται εκεί όπου συμφωνεί με τη θεία Αποκάλυψη⁷⁰. Η θέση αυτή θα επηρεάσει καθοριστικά ολόκληρη την ανατολική πατερική θεολογία. Ιδιαίτερη σημασία απέδωσε ο Κλήμης στην έννοια της παιδείας. Η ελληνική μόρφωση θεωρείται αναγκαία προετοιμασία για τη θεολογική καλλιέργεια, υπό την προϋπόθεση ότι υπηρετεί τη γνώση του Θεού και όχι την ανθρώπινη κενοδοξία. Η φιλοσοφία επομένως αποκτά βοηθητικό χαρακτήρα και δεν αντικαθιστά ποτέ την Αποκάλυψη⁷¹.

Η δημιουργική αυτή σύνθεση κορυφώνεται στο έργο του Ωριγένη, ο οποίος υπήρξε ίσως ο περισσότερο μορφωμένος θεολόγος της πρώιμης Εκκλησίας. Ο Ωριγένης γνώριζε σε βάθος την πλατωνική φιλοσοφία και αξιοποίησε τη λογική μεθοδολογία των Ελλήνων προκειμένου να

⁶⁶ Αθηναγόρας Φιλόσοφος, *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν*, 3, PG 6, 896CD.

⁶⁷ Α. Θεοδώρου, *Η θεολογία του Ιουστίνου, Φιλοσόφου και Μάρτυρος, και οι σχέσεις αυτής προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν*, (Αθήνα:εκδ. Ιδιωτική, 1960), σ. 72.

⁶⁸ Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς* VII 7, PG 9, 452C - 453A.

⁶⁹ Ό.π., I, 3, PG 8, 257A-C, 260A-C.

⁷⁰ Ό.π., VI, 10, PG 9, 300D-304C.

⁷¹ Ό.π.

αναπτύξει ένα ολοκληρωμένο θεολογικό σύστημα⁷². Ωστόσο, υπογράμμισε ότι η φιλοσοφία αποτελεί μόνο προπαιδεία και όχι πηγή της σωτηρίας. Χαρακτηριστική είναι η συμβουλή του προς τον Γρηγόριο τον Θαυματουργό, σύμφωνα με την οποία οι χριστιανοί οφείλουν να δανείζονται από την ελληνική φιλοσοφία ό,τι είναι χρήσιμο για την ερμηνεία των Γραφών, όπως ακριβώς οι Ισραηλίτες πήραν από τους Αιγυπτίους τα πολύτιμα σκεύη πριν από την Έξοδο⁷³. Η εικόνα αυτή θα αποτελέσει μία από τις πιο διαχρονικές εκφράσεις της πατερικής στάσης απέναντι στην ελληνική παιδεία και θα επαναληφθεί αργότερα από τον Μέγα Βασίλειο και τους άλλους Καππαδόκες⁷⁴.

Η πρόσληψη της ελληνικής φιλοσοφίας από τους χριστιανούς θεολόγους του 2ου και 3ου αιώνα δεν περιορίστηκε μόνο στην αποδοχή ορισμένων ηθικών αρχών ή στη χρήση της ελληνικής γλώσσας, αλλά επεκτάθηκε και στη διαμόρφωση της θεολογικής ορολογίας. Η Εκκλησία, προκειμένου να εκφράσει με σαφήνεια το δόγμα της, αξιοποίησε φιλοσοφικούς όρους, χωρίς όμως να υιοθετήσει αυτούσιο το περιεχόμενό τους. Έννοιες όπως «οὐσία», «λόγος», «φύσις», «πρόσωπον» και «ὑπόστασις» προέρχονταν από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση, αλλά απέκτησαν νέο θεολογικό περιεχόμενο μέσα από την εμπειρία της θείας Αποκαλύψεως. Η εξέλιξη αυτή δεν υπήρξε προϊόν φιλοσοφικής εξάρτησης, αλλά δημιουργικής μεταμόρφωσης της ελληνικής σκέψης, ώστε να υπηρετήσει την έκφραση της χριστιανικής πίστεως⁷⁵.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η επίδραση του πλατωνισμού. Ο Πλάτων είχε ήδη αναπτύξει μία μεταφυσική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο αισθητός κόσμος αποτελεί εικόνα μιας ανώτερης πραγματικότητας. Η αντίληψη αυτή επέτρεψε στους χριστιανούς θεολόγους να διατυπώσουν αποτελεσματικότερα τη διάκριση μεταξύ κτιστού και ακτίστου, χωρίς όμως να αποδεχθούν τη θεωρία των Ιδεών. Παράλληλα, η πλατωνική έμφαση στην πνευματική ανύψωση του ανθρώπου βρήκε ανταπόκριση στη χριστιανική διδασκαλία περί θέωσης, αν και η τελευταία στηρίζεται αποκλειστικά στη χάρη του Θεού και όχι στις φυσικές δυνατότητες του ανθρώπου⁷⁶.

⁷² I. Ramelli, "Plato in Origen's and Gregory of Nyssa's Conception of the ἀρχή and the τέλος." In *Plato in the Third Sophistic*. Ed. by Fowler Ryan, Berlin, de Gruyter, 2014, pp. 211–35, esp. p. 215

⁷³ Ωριγένης Αλεξανδρείας, *Επιστολή προς τον Γρηγόριο τον Θαυματουργό*, 1-2, PG 11, 88A-D

⁷⁴ E. Artemi, "Embracing Greek philosophical thinking in the fathers of the 2nd - 5th centuries", *Vox Patrum*, 65, (2016), 38-40, <https://doi.org/10.31743/vp.3492>

⁷⁵ Ο.π.

⁷⁶ Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας. Με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Πουρναράς, 2010), σ. 188.

Από την άλλη πλευρά, η στωική φιλοσοφία επηρέασε κυρίως τη χρήση του όρου «Λόγος». Οι Στωικοί θεωρούσαν τον λόγο ως την κοσμική δύναμη που οργανώνει και συνέχει το σύμπαν. Οι χριστιανοί απολογητές χρησιμοποίησαν την ίδια ορολογία, αλλά απέδωσαν στον Λόγο προσωπική υπόσταση, ταυτίζοντάς τον με τον προαιώνιο Υιό του Θεού. Με τον τρόπο αυτό η φιλοσοφική έννοια μεταμορφώθηκε πλήρως μέσα στο χριστιανικό δόγμα⁷⁷.

Παρά τη θετική αυτή στάση απέναντι στην ελληνική παιδεία, οι Πατέρες του 2ου και 3ου αιώνα άσκησαν έντονη κριτική στην ελληνική θρησκεία. Η κριτική τους δεν στρεφόταν εναντίον της φιλοσοφικής αναζήτησης, αλλά κατά της ειδωλολατρικής λατρείας, των μύθων και της πολυθεΐας. Οι Έλληνες φιλόσοφοι αναγνωρίζονταν ως ειλικρινείς αναζητητές της αλήθειας, ενώ οι ποιητικές μυθολογικές παραδόσεις θεωρούνταν προϊόν ανθρώπινης πλάνης. Η διάκριση αυτή επιβεβαιώνεται και από τη μεταγενέστερη πατερική παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι Πατέρες απέρριπταν την ελληνική θεολογία, όχι όμως την ελληνική φιλοσοφία ως μέθοδο σκέψης⁷⁸.

Το γεγονός αυτό υπογραμμίζεται ιδιαίτερα από την καθηγήτρια Ειρήνη Αρτέμη, η οποία επισημαίνει ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν υπήρξαν εχθροί της ελληνικής σκέψης. Αντιθέτως, αξιοποίησαν δημιουργικά τη γλώσσα, τη λογική επιχειρηματολογία και πολλά στοιχεία της ελληνικής παιδείας, απορρίπτοντας αποκλειστικά τις ειδωλολατρικές θρησκευτικές αντιλήψεις. Η αντίθεση μεταξύ ελληνισμού και χριστιανισμού εμφανίζεται μόνο όταν η ελληνική φιλοσοφία λειτουργεί ως θρησκεία και όχι ως μέσο φιλοσοφικής διερεύνησης⁷⁹.

Η συμβολή της ελληνικής φιλοσοφίας στην ανάπτυξη της χριστιανικής θεολογίας υπήρξε, επομένως, ουσιαστική αλλά όχι καθοριστική ως προς το περιεχόμενο της πίστεως. Η πηγή της θεολογίας παρέμεινε πάντοτε η Αγία Γραφή και η εκκλησιαστική εμπειρία. Η φιλοσοφία λειτούργησε ως γλωσσικό και εννοιολογικό εργαλείο, διευκολύνοντας την κατανόηση και τη διατύπωση των δογμάτων, χωρίς να αντικαταστήσει ποτέ την Αποκάλυψη. Η διάκριση αυτή αποτελεί μία από τις σημαντικότερες αρχές της πατερικής θεολογίας και εξηγεί γιατί η Εκκλησία κατόρθωσε να ενσωματώσει δημιουργικά τον ελληνικό πολιτισμό χωρίς να αλλοιώσει την πίστη της⁸⁰.

⁷⁷ Ο.π., σ. 89 κ.ε.

⁷⁸ Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, *Απολογία πρώτη υπέρ χριστιανών προς Αντωνίνον τον ευσεβή*, §7-10, PG 6, 337A-341B.

⁷⁹ E. Artemi, "Embracing Greek philosophical thinking in the fathers of the 2nd - 5th centuries", *Vox Patrum*, 65, (2016), 44, <https://doi.org/10.31743/vp.3492>

⁸⁰ Ο.π., σ. 45-46.

Συνοψίζοντας, η σχέση μεταξύ αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής θεολογίας κατά τον 2ο και 3ο αιώνα χαρακτηρίζεται από επιλεκτική πρόσληψη και δημιουργική σύνθεση. Οι χριστιανοί συγγραφείς αναγνώρισαν την αξία της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης ως μέσου αναζήτησης της αλήθειας και ως προπαιδείας για την κατανόηση του Ευαγγελίου, αλλά απέρριψαν κάθε στοιχείο που ερχόταν σε αντίθεση με τη βιβλική αποκάλυψη. Η ελληνική παιδεία προσέφερε το γλωσσικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο μέσα στο οποίο διατυπώθηκε η θεολογία της Εκκλησίας, χωρίς όμως να καθορίσει το περιεχόμενό της. Η σύνθεση αυτή επέτρεψε στον χριστιανισμό να απευθυνθεί αποτελεσματικά στον ελληνόφωνο κόσμο και να εξελιχθεί σε οικουμενική θρησκεία, διατηρώντας ακέραιη την αποκαλυπτική του ταυτότητα. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Ε. Αρτέμη, οι Πατέρες «αγκάλιασαν την ελληνική σκέψη, απορρίπτοντας όμως την ειδωλολατρική λατρεία», γεγονός που αποτυπώνει με τον πληρέστερο τρόπο τη σχέση ελληνισμού και χριστιανικής θεολογίας κατά τους πρώτους αιώνες της Εκκλησίας⁸¹.

⁸¹ Ό.π.

Κεφάλαιο Β:

Ο βίος και η θεολογία των Απολογητών του 2^{ου} αι μ.Χ. α. Κοδράτος, β. Αριστείδης, γ. Επιστολή προς Διόγνητον δ. Ιουστίνος Μάρτυρας, ε. Τατιανός ο Σύρος, στ. Μελίτων Σάρδεων, ζ. Αθηναγόρας, η. Θεόφιλος Αντιοχείας

2.1. Βίος και θεολογία του Κοδράτου του Απολογητή

2.1.1. Ο βίος και η προσωπικότητα του Κοδράτου

Ο Κοδράτος συγκαταλέγεται μεταξύ των αρχαιότερων εκπροσώπων της χριστιανικής απολογητικής γραμματείας και θεωρείται από την εκκλησιαστική παράδοση ο πρώτος γνωστός απολογητής της Εκκλησίας⁸². Η δράση του τοποθετείται στις πρώτες δεκαετίες του 2ου αιώνα μ.Χ., σε μία περίοδο κατά την οποία ο χριστιανισμός είχε ήδη εξαπλωθεί σε σημαντικά αστικά κέντρα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να έχει αποκτήσει νομική κατοχύρωση ή κοινωνική αποδοχή. Αντίθετα, οι χριστιανικές κοινότητες βρίσκονταν συχνά αντιμέτωπες με καχυποψία, τοπικές διώξεις και κατηγορίες περί αθεΐας, κοινωνικής απομόνωσης και πολιτικής απειθαρχίας. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο αναπτύχθηκε η ανάγκη διατύπωσης ενός τεκμηριωμένου λόγου υπεράσπισης της νέας πίστεως, ο οποίος έλαβε τη μορφή της χριστιανικής απολογητικής⁸³.

Παρά τη σπουδαιότητα του Κοδράτου για την ιστορία της πρώιμης Εκκλησίας, οι πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με τη ζωή του είναι περιορισμένες. Η βασικότερη αιτία είναι η απώλεια του σημαντικότερου έργου του, της *Απολογίας* που απηύθυνε προς τον αυτοκράτορα Αδριανό. Από το έργο αυτό διατηρήθηκε μόνο ένα σύντομο απόσπασμα, το οποίο παραθέτει ο Ευσέβιος Καισαρείας στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του, καθιστώντας τον ουσιαστικά τη

⁸² P. Healy, "Quadratus." *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 12. (New York: Robert Appleton Company, 1911), <https://www.newadvent.org/cathen/12589b.htm>.

⁸³ Ό.π.

σημαντικότερη πηγή για τη ζωή και τη θεολογία του Κοδράτου: «Τραϊανοῦ δὲ ἐφ’ ὅλοις ἔτεσιν εἴκοσι τὴν ἀρχὴν μηνὶν ἕξ δέουσι κρατήσαντος, Αἴλιος Ἀδριανὸς διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. Τούτῳ Κοδρᾶτος λόγον προσφωνήσας ἀναδίδωσιν, ἀπολογίαν συντάξας ὑπὲρ τῆς καθ’ ἡμᾶς θεοσεβείας, ὅτι δὴ τινες πονηροὶ ἄνδρες τοὺς ἡμετέρους ἐνοχλεῖν ἐπειρῶντο. Εἰσέτι δὲ φέρεται παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν, ἀτὰρ καὶ παρ’ ἡμῖν τὸ σύγγραμμα, ἐξ οὗ κατιδεῖν ἔστιν λαμπρὰ τεκμήρια τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς διανοίας καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας. Ὁ δ’ αὐτὸς τὴν καθ’ ἑαυτὸν ἀρχαιότητα παραφαίνει, δι’ ὧν ἱστορεῖ ταῦτα ἰδίαις φωναῖς· “Τοῦ δὲ Σωτῆρος ἡμῶν τὰ ἔργα ἀεὶ παρῆν. Ἀληθὴ γὰρ ἦν· οἱ θεραπευθέντες, οἱ ἀναστάντες ἐκ νεκρῶν, οἱ οὐκ ὤφθησαν μόνον θεραπευόμενοι, καὶ ἀνιστάμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀεὶ παρόντες· οὐδὲ ἐπιδημοῦντος μόνον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγέντος, ἦσαν ἐπὶ χρόνον ἰκανόν, ὥστε καὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους χρόνους τινὲς αὐτῶν ἀφίκοντο” Τοιοῦτος μὲν οὖν οὗτος. Καὶ Ἀριστείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ’ ἡμᾶς ὁρμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως *Ἀπολογίαν* ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ, καταλέλοιπε. Σφύζεται δὲ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τούτου γραφή»⁸⁴.

Ἡ ταυτότητα τοῦ Κοδράτου αποτέλεσε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀντικείμενο προβληματισμοῦ. Ἡ δυσκολία αὐτὴ οφείλεται στο γεγονός ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς ἀναφέρουν περισσότερα πρόσωπα με τὸ ἴδιο ὄνομα. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος γιὰ ἓνα μαθητὴ τῶν Αποστόλων, ἓνα προφήτη τῆς ἀποστολικῆς εποχῆς, τὸν ἐπίσκοπο Ἀθηνῶν, ἓνα μάρτυρα καὶ τὸν ἀπολογητὴ που συνέγραψε τὴν *Ἀπολογία* πρὸς τὸν Ἀδριανό. Ἡ σύγχυση αὐτὴ οδήγησε σὲ διαφορετικὲς ταυτίσεις ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς συγγραφεῖς. Ὁ Εὐσέβιος διακρίνει σαφῶς τὸν ἀπολογητὴ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἀθηνῶν⁸⁵, ἐνῶ ὁ Ἰερώνυμος θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο⁸⁶. Ἡ σύγχρονη ἐρευνα ἀντιμετωπίζει με ἐπιφύλαξη αὐτὴ τὴν ταύτιση, καθὼς δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ ἱστορικὰ τεκμήρια που νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσουν⁸⁷.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποψη τοῦ καθηγητῆ Παν. Κ. Χρήστου, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ Κοδράτος πιθανότατα καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται με τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλης. Ἀν ἡ ἀποψη αὐτὴ εὐσταθεῖ, τότε ἡ ἀπαρχὴ τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ ἀμεσα με τὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Ἀθήνας, δηλαδή με τὸ σημαντικότερο κέντρο τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ παιδείας. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποκτά

⁸⁴ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV, 3, PG 20, 308AB.

⁸⁵ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 551.

⁸⁶ Ὁ.π.

⁸⁷ Ὁ.π., σ. 552.

ιδιαίτερη σημασία, διότι υποδηλώνει ότι ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 2ου αιώνα η Εκκλησία άρχισε να διαλέγεται με τον ελληνικό κόσμο χρησιμοποιώντας τα μέσα της ελληνικής παιδείας, χωρίς όμως να αλλοιώνει το αποκαλυπτικό περιεχόμενο της πίστεώς της⁸⁸.

Σύμφωνα με τον Ευσέβιο, ο Κοδράτος ανήκε στη γενιά που διατηρούσε ακόμη ζωντανή σχέση με τους Αποστόλους. Ο ίδιος χαρακτηρίζεται ως άνθρωπος «ἀποστολικής ὀρθοτομίας»⁸⁹, γεγονός που υποδηλώνει ότι η διδασκαλία του θεωρούνταν αυθεντική συνέχεια της αποστολικής παραδόσεως. Η εκκλησιαστική παράδοση μάλιστα τον συγκαταλέγει μεταξύ των Εβδομήκοντα Αποστόλων, ενώ ορισμένοι μεταγενέστεροι συγγραφείς θεωρούν ότι υπήρξε μαθητής του αποστόλου Ιωάννη και γνώριζε προσωπικά προσωπικότητες όπως ο Ιγνάτιος Αντιοχείας και ο Πολύκαρπος Σμύρνης⁹⁰. Αν και οι πληροφορίες αυτές δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν ιστορικά με απόλυτη βεβαιότητα, καταδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο η αρχαία Εκκλησία αντιλαμβανόταν τον Κοδράτο ως κρίκο σύνδεσης μεταξύ της αποστολικής και της μεταποστολικής εποχής⁹¹.

Η σημαντικότερη, λοιπόν, πράξη της δημόσιας δράσης του υπήρξε η σύνταξη της *Απολογίας* προς τον αυτοκράτορα Αδριανό, πιθανότατα κατά την επίσκεψη του τελευταίου στη Μικρά Ασία ή στην Αθήνα μεταξύ των ετών 124 και 129 μ.Χ. Η συγγραφή του έργου συνδέεται με τις πιέσεις που δέχονταν οι χριστιανικές κοινότητες από τις τοπικές αρχές και τον ειδωλολατρικό πληθυσμό. Στόχος της *Απολογίας* δεν ήταν η επίθεση κατά της ρωμαϊκής εξουσίας, αλλά η υπεράσπιση των χριστιανών απέναντι στις αβάσιμες κατηγορίες και η διεκδίκηση δίκαιης δικαστικής μεταχείρισης. Η επιλογή του Κοδράτου να απευθυνθεί απευθείας στον αυτοκράτορα εγκαινιάζει μία παράδοση που θα ακολουθήσουν λίγο αργότερα ο Αριστείδης, ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας, ο Αθηναγόρας και άλλοι απολογητές του 2ου αιώνα.

Το πλήρες κείμενο της *Απολογίας* δεν διασώθηκε. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του πατριάρχη Φωτίου, το έργο ήταν γνωστό μέχρι τον 6ο αιώνα, ενώ αργότερα χάθηκε οριστικά. Από το σωζόμενο απόσπασμα προκύπτει ότι ο Κοδράτος στηρίζει την επιχειρηματολογία του κυρίως στην ιστορική αξιοπιστία της επίγειας δράσης του Ιησού Χριστού. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι όσοι θεραπεύθηκαν ή αναστήθηκαν από τον Χριστό δεν υπήρξαν προσωρινά σημεία, αλλά

⁸⁸ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 532.

⁸⁹ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IV, 3, PG 20, 308A.

⁹⁰ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 532.

⁹¹ Ό.π.

παρέμειναν ζωντανοί για μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε ορισμένοι να είναι ακόμη γνωστοί κατά την εποχή του. Με τον τρόπο αυτό επιχειρεί να αποδείξει ότι τα θαύματα του Χριστού δεν αποτελούν μυθολογικές αφηγήσεις, αλλά ιστορικά γεγονότα που μπορούσαν να επιβεβαιωθούν από αυτόπτες ή σύγχρονους μάρτυρες⁹².

Η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι διαφοροποιείται αισθητά από τη μεταγενέστερη απολογητική παράδοση. Ο Κοδράτος δεν καταφεύγει ακόμη σε εκτεταμένη χρήση της ελληνικής φιλοσοφίας ούτε επιχειρεί να ερμηνεύσει τον χριστιανισμό μέσα από φιλοσοφικές κατηγορίες. Αντίθετα, η απόδειξη της αλήθειας της πίστεως στηρίζεται στην ιστορικότητα του προσώπου του Χριστού, στη μαρτυρία των αυτοπτών και στη συνέχεια της αποστολικής παραδόσεως. Η προσέγγιση αυτή αντανακλά τη μεταβατική περίοδο στην οποία έζησε, όταν η Εκκλησία εξακολουθούσε να βρίσκεται πολύ κοντά στα γεγονότα της Καινής Διαθήκης και η μνήμη των αυτοπτών μαρτύρων παρέμενε ακόμη ζωντανή⁹³.

Η προσωπικότητα του Κοδράτου σηματοδοτεί, επομένως, τη μετάβαση από την αποστολική στη μεταποστολική εποχή και εγκαινιάζει μία νέα μορφή θεολογικής μαρτυρίας απέναντι στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Χωρίς να εγκαταλείπει τη βιβλική και αποστολική παράδοση, θέτει τις βάσεις της χριστιανικής απολογητικής, η οποία κατά τον 2ο και 3ο αιώνα θα εξελιχθεί σε έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της πατερικής θεολογίας.

2.1.2 Η Θεολογική σκέψη του Κοδράτου

Η θεολογία του Κοδράτου αντλείται σχεδόν αποκλειστικά από το σωζόμενο απόσπασμα της Απολογίας προς τον αυτοκράτορα Αδριανό, το οποίο διασώθηκε από τον Ευσέβιο Καισαρείας στην Εκκλησιαστική Ιστορία. Παρά τη μικρή του έκταση, το απόσπασμα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία, διότι αποτελεί μία από τις αρχαιότερες μεταποστολικές μαρτυρίες για την πίστη της Εκκλησίας και αποτυπώνει τη θεολογική συνείδηση μιας εποχής που βρισκόταν ακόμη πολύ κοντά στα γεγονότα της Καινής Διαθήκης. Ο Ευσέβιος χαρακτηρίζει τον Κοδράτο ως άνδρα

⁹² F. L. Cross and E. A. Livingstone (eds.), 'Quadratus, St' in *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (3rd edn; Oxford: Oxford University Press, 1997), p. 1354.

⁹³ Ό.π.

«ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας», γεγονός που υποδηλώνει ότι η διδασκαλία του θεωρούνταν γνήσια συνέχεια της αποστολικῆς παραδόσεως, όπως προαναφέρθηκε⁹⁴.

Το κεντρικό θεολογικό γνώρισμα της Απολογίας είναι ο έντονα ιστορικός χαρακτήρας της χριστολογικῆς επιχειρηματολογίας. Ο Κοδράτος δεν επιχειρεί να αποδείξει τη θεότητα του Χριστού μέσω φιλοσοφικών συλλογισμών ή μεταφυσικών εννοιών, αλλά μέσω της ιστορικής αξιοπιστίας των θαυμάτων Του. Σύμφωνα με το σωζόμενο απόσπασμα, όσοι θεραπεύθηκαν ή αναστήθηκαν από τον Χριστό «ἦσαν αἰ παρόντες» και ορισμένοι «ἔζησαν καὶ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων»⁹⁵. Η αναφορά αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι μετατρέπει το θαύμα από απλή θρησκευτική διήγηση σε γεγονός που μπορούσε να επιβεβαιωθεί από ζώντες μάρτυρες. Η αλήθεια της χριστιανικῆς πίστεως θεμελιώνεται επομένως στην ιστορικότητα της επίγειας δράσεως του Ιησού και όχι σε αφηρημένες θεωρητικές κατασκευές.

Η προσέγγιση αυτή φανερώνει μία πρώιμη μορφή βιβλικῆς χριστολογίας. Ο Κοδράτος θεωρεί ότι τα θαύματα αποτελούν θεϊκές ενέργειες που μαρτυρούν την αυθεντία του Χριστού και επιβεβαιώνουν τη σωτηριολογικὴ ἀποστολή Του. Η θεραπεία των ασθενών και η ἀνάσταση των νεκρῶν δεν παρουσιάζονται ως απλές πράξεις συμπόνιας, αλλά ως αποδείξεις της θείας δυνάμεως που ενεργεῖ μέσα στο πρόσωπο του Χριστού. Με τον τρόπο αυτό προαναγγέλλεται η μεταγενέστερη πατερικὴ διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία τα θαύματα αποτελούν σημεῖα της θεότητας του Λόγου⁹⁶.

Στενά συνδεδεμένη με τη χριστολογία είναι και η θεολογία των θαυμάτων. Στον Κοδράτο τα θαύματα δεν ἔχουν συμβολικὸ ἢ αλληγορικὸ χαρακτήρα· αντιμετωπίζονται ως πραγματικά ιστορικά γεγονότα, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως αποδεικτικά στοιχεία ἀπέναντι στις κατηγορίες των ειδωλολατρῶν. Η ἔμφαση στην εμπειρικὴ μαρτυρία ἀντανακλά το κλίμα της πρώιμης Εκκλησίας, όταν ἀκόμη υπήρχε ἡ δυνατότητα ἀναφοράς σε πρόσωπα που συνδέονταν ἄμεσα με την ἀποστολικὴ ἐποχή. Η επιχειρηματολογία αὐτὴ διαφοροποιεῖται αισθητὰ ἀπὸ τη μεταγενέστερη ἀπολογητικὴ του Ιουστίνου, ὅπου τα θαύματα συνδυάζονται πλέον με φιλοσοφικὲς κατηγορίες, ιδίως με τη διδασκαλία περὶ του θείου Λόγου⁹⁷.

⁹⁴ R. M. Grant, 'Quadratus' in D. N. Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, Vol. 5 (New York: Doubleday, 1992), p. 583.

⁹⁵ P. Foster, «The Apology of Quadratus», *The Expository Times* 117.9 (2006), p. 353–359, esp. 354. <https://doi.org/10.1177/0014524606065940>.

⁹⁶ Ο.π., σ. 355.

⁹⁷ Ο.π., σ. 358.

Ιδιαίτερη θέση στη θεολογία του Κοδράτου κατέχει η αποστολική παράδοση. Ο Ευσέβιος υπογραμμίζει ότι στην Απολογία διακρίνονται «λαμπρά τεκμήρια» της πίστεως του συγγραφέα και της προσήλωσής του στην αποστολική διδασκαλία. Η αναφορά αυτή έχει διπλή σημασία. Αφενός δηλώνει ότι ο Κοδράτος θεωρούσε τον εαυτό του φορέα μιας παραδόσεως που προερχόταν από τους Αποστόλους· αφετέρου φανερώνει ότι για την Εκκλησία του 2ου αιώνα το κριτήριο της ορθής διδασκαλίας ήταν η σύνδεση με την αποστολική μαρτυρία. Η θεολογία δεν νοείται ως προϊόν ατομικού στοχασμού, αλλά ως πιστή μετάδοση όσων παραδόθηκαν από τους πρώτους μάρτυρες του Χριστού⁹⁸.

Η σωτηριολογική διάσταση της σκέψης του Κοδράτου προκύπτει έμμεσα από την παρουσίαση του έργου του Χριστού. Η θεραπεία των ασθενών και η ανάσταση των νεκρών αποτελούν σημεία της νίκης του Χριστού επί της φθοράς και του θανάτου. Η σωτηρία δεν περιορίζεται σε ηθική βελτίωση του ανθρώπου, αλλά συνδέεται με την αποκατάσταση της ανθρώπινης φύσεως και την υπέρβαση της θνητότητας. Παρότι ο Κοδράτος δεν αναπτύσσει συστηματική σωτηριολογία, το απόσπασμα της Απολογίας υποδηλώνει ότι αντιλαμβάνεται το έργο του Χριστού ως πραγματική θεραπεία και ανακαίνιση της ανθρωπότητας⁹⁹.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η σχεδόν πλήρης απουσία φιλοσοφικής ορολογίας. Σε αντίθεση με μεταγενέστερους απολογητές, ο Κοδράτος δεν χρησιμοποιεί όρους όπως «Λόγος», «οὐσία» ή «φύσις», ούτε επιχειρεί να παρουσιάσει τον χριστιανισμό ως την αληθή φιλοσοφία. Η επιχειρηματολογία του παραμένει βιβλική και ιστορική¹⁰⁰. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοεί τον ελληνικό κόσμο, αλλά ότι η χριστιανική απολογητική βρισκόταν ακόμη σε αρχικό στάδιο, πριν από τη δημιουργική συνάντηση της θεολογίας με την ελληνική φιλοσοφία που θα πραγματοποιηθεί αργότερα από τον Ιουστίνο, τον Αθηναγόρα και τον Κλήμεντα Αλεξανδρείας¹⁰¹.

Η απουσία φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας καθιστά τον Κοδράτο ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της εξέλιξης της πατερικής θεολογίας. Στο πρόσωπό του συναντούμε μία μορφή χριστιανικής απολογίας που στηρίζεται αποκλειστικά στην ιστορική μαρτυρία της αποκαλύψεως. Η αλήθεια του Ευαγγελίου δεν αποδεικνύεται μέσω φιλοσοφικών συλλογισμών, αλλά μέσω των έργων του Χριστού και της συνέχειας της αποστολικής παραδόσεως. Η θεολογική

⁹⁸ R. M. Grant, *Greek Apologists of the Second Century* (Philadelphia: Westminster, 1988), p. 76.

⁹⁹ Κοδράτος ο Αθηναίος, *Περικοπαί της υπέρ των χριστιανών Απολογίας*, PG 5,1265B

¹⁰⁰ Κοδράτος ο Αθηναίος, *Περικοπαί της υπέρ των χριστιανών Απολογίας*, PG 5,1265B

¹⁰¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 551 κ.ε.

αυτή στάση αντανακλά τη μεταβατική περίοδο ανάμεσα στην αποστολική και τη μεταποστολική εποχή¹⁰².

Η συμβολή του Κοδράτου στην εξέλιξη της χριστιανικής απολογητικής υπήρξε καθοριστική. Με την απευθείας προσφυγή του προς τον αυτοκράτορα εγκαινίασε μία παράδοση που θα ακολουθήσουν οι σημαντικότεροι απολογητές του 2ου αιώνα, όπως ο Αριστείδης, ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας και ο Αθηναγόρας. Η βασική του επιδίωξη ήταν να αποδείξει ότι οι χριστιανοί δεν αποτελούν απειλή για την αυτοκρατορία και ότι οι κατηγορίες εναντίον τους είναι αβάσιμες. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί, η επίκληση δηλαδή της ιστορικής αλήθειας και της μαρτυρίας των γεγονότων, θα παραμείνει θεμελιώδες στοιχείο της χριστιανικής απολογητικής¹⁰³.

Η σημασία του Κοδράτου δεν έγκειται μόνο στο ότι υπήρξε ο πρώτος γνωστός απολογητής, αλλά και στο ότι διατήρησε ζωντανή τη μνήμη της αποστολικής εποχής μέσα σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον. Η θεολογία του συνδέει άμεσα την πίστη της Εκκλησίας με τα ιστορικά γεγονότα της ζωής του Χριστού και παρουσιάζει την αποστολική παράδοση ως εγγύηση της αλήθειας του Ευαγγελίου. Με τον τρόπο αυτό ο Κοδράτος αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Καινή Διαθήκη και στη μεταγενέστερη πατερική απολογητική παράδοση, η οποία θα αναπτυχθεί συστηματικότερα κατά τον 2ο και 3ο αιώνα. Τέλος, ο Κοδράτος θεωρείται από τους αρχαιότερους απολογητές, καθώς, σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, απηύθυνε Απολογία προς τον αυτοκράτορα Αδριανό περί το 125 μ.Χ., από την οποία σώζεται μόνο απόσπασμα με αναφορά σε πρόσωπα που είχαν ωφεληθεί από θαύματα του Χριστού και έζησαν επί μακρόν. Η αποσπασματικότητα του υλικού δεν επιτρέπει πλήρη εικόνα, όμως η μνεία του Κοδράτου υποδηλώνει ότι ήδη από την πρώτη γενιά απολογητών υπήρχε προσπάθεια να διατυπωθεί ιστορικό και μαρτυριακό επιχείρημα, ως απάντηση στην ειρωνεία ή στην απαξίωση των εθνικών.¹⁰⁴

¹⁰² Ο.π.

¹⁰³ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IV, 3, PG 20, 308AB

¹⁰⁴ J. Quasten, *Patrology*, vol. 1, *The Beginnings of Patristic Literature*. (Westminster, MD: Newman, 1950), p. 44-56.

2.2. Αριστείδης ο Αθηναίος, ο βίος και η θεολογία του.

2.2.1 Ο βίος του Αριστείδη του Αθηναίου, του Απολογητή.

Αναφέρθηκε ανωτέρω ότι οι πρώτοι γνωστοί απολογητές, ο Κόδρατος και ο Αριστείδης στην Αθήνα (125 μ.Χ.), πήραν την πρωτοβουλία να συγγράψουν υπομνήματα προς τον αυτοκράτορα Αδριανό ζητώντας προστασία και δικαιοσύνη¹⁰⁵. Από τον Αθηναίο απολογητή Αριστείδη διασώζεται η *Απολογία*, την οποία απηύθυνε στον αυτοκράτορα Αδριανό¹⁰⁶. Στο έργο αυτό διατυπώνει ενδιαφέρουσες απόψεις για τους ειδωλολάτρες, τους οποίους κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες: τους Χαλδαίους, τους Έλληνες και τους Αιγυπτίους. Ποιος, όμως, ήταν ο Αριστείδης ο Αθηναίος, ο Απολογητής;

Ο Αριστείδης ο Αθηναίος υπήρξε μία από τις σημαντικότερες μορφές της πρώιμης χριστιανικής απολογητικής γραμματείας κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ. Καταγόταν από την Αθήνα και ήταν γνωστός ως φιλόσοφος, γεγονός που μαρτυρεί την άρτια κλασική του παιδεία και τη βαθιά γνώση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Η φιλοσοφική του κατάρτιση, σε συνδυασμό με την αποδοχή της χριστιανικής πίστης, τον ανέδειξαν σε έναν από τους πρώτους λόγιους υπερασπιστές του χριστιανισμού απέναντι στις κατηγορίες που διατυπώνονταν από τον ειδωλολατρικό κόσμο¹⁰⁷.

Η περίοδος κατά την οποία έζησε χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη της ελληνικής φιλοσοφίας, της ρωμαϊκής εξουσίας και της συνεχώς αναπτυσσόμενης χριστιανικής κοινότητας. Οι χριστιανοί συχνά αντιμετώπιζαν καχυποψία και διωγμούς, καθώς θεωρούνταν απειλή για την παραδοσιακή θρησκευτική και κοινωνική τάξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, ο Αριστείδης ανέλαβε να υπερασπιστεί τη χριστιανική πίστη με επιχειρήματα που στηρίζονταν τόσο στη λογική όσο και στη φιλοσοφική σκέψη¹⁰⁸.

Το σημαντικότερο έργο του είναι η *Απολογία*, γνωστή και με τον τίτλο «Περί Θεοσεβείας», η οποία θεωρείται ένα από τα αρχαιότερα σωζόμενα απολογητικά κείμενα της

¹⁰⁵ R. M. Grant, *Greek Apologists of the Second Century* (Philadelphia: Westminster, 1988), p. 78

¹⁰⁶ Αριστείδης, *Απολογία*, PG 5, 1267-1269.

¹⁰⁷ Α. Γ. Θεοδωρόπουλος, *Ο Άγιος Αριστείδης*, (Αθήνα: εκδ. Ελληνικές εκδόσεις, 2021), Β' έκδοση, σ. 15.

¹⁰⁸ Ο.π., σ. 34.

Εκκλησίας. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, το έργο απευθύνθηκε στον αυτοκράτορα Αδριανό, ενώ άλλες πηγές αποδίδουν την παράδοσή του στον διάδοχό του, Αντωνίνο τον Ευσεβή. Σκοπός της Απολογίας ήταν να αντικρούσει τις κατηγορίες εναντίον των χριστιανών, να παρουσιάσει την ανωτερότητα της χριστιανικής πίστης και να αναδείξει το ήθος των πιστών ως στοιχείο που τους διαφοροποιούσε από τις υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες της εποχής¹⁰⁹.

Στο έργο του ο Αριστείδης παρουσιάζει μια συστηματική θεώρηση των θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής. Διακρίνει τους ανθρώπους ανάλογα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και ασκεί έντονη κριτική στην ειδωλολατρία. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους Χαλδαίους, στους Έλληνες και στους Αιγυπτίους, τους οποίους θεωρεί ότι έχουν απομακρυνθεί από τη γνώση του αληθινού Θεού εξαιτίας της λατρείας των φυσικών στοιχείων, των ειδώλων ή ακόμη και των ζώων. Αντίθετα, παρουσιάζει τον χριστιανισμό ως τη μόνη αυθεντική αποκάλυψη του Θεού και προβάλλει την ηθική ζωή των χριστιανών ως απόδειξη της αλήθειας της πίστης τους¹¹⁰. Ιδιαίτερη σημασία έχει η φιλοσοφική επιχειρηματολογία του Αριστείδη σχετικά με την ύπαρξη του Θεού. Μέσα από την παρατήρηση της τάξης και της αρμονίας του κόσμου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η δημιουργία προϋποθέτει έναν ανώτερο Δημιουργό, ο οποίος είναι άναρχος, αιώνιος, αόρατος και παντοδύναμος. Η σκέψη αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας των πρώτων χριστιανών απολογητών να συνδυάσουν τη φιλοσοφική λογική με τη χριστιανική θεολογία¹¹¹.

Η εκκλησιαστική παράδοση αναφέρει ότι η δημόσια δράση και η υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης προκάλεσαν την αντίδραση των ρωμαϊκών αρχών. Ο Αριστείδης παρέμεινε σταθερός στις πεποιθήσεις του και, σύμφωνα με το συναξαριακό υλικό, υπέστη μαρτυρικό θάνατο διά απαγχονισμού στην Αθήνα. Για τον λόγο αυτό η Ορθόδοξη Εκκλησία τον τιμά ως άγιο, μάρτυρα και απολογητή, εορτάζοντας τη μνήμη του στις 13 Σεπτεμβρίου. Η συμβολή του Αριστείδη στην ιστορία της Εκκλησίας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Η Απολογία του αποτελεί ένα από τα πρώτα κείμενα που επιχειρούν να παρουσιάσουν με συστηματικό τρόπο τη χριστιανική πίστη σε έναν μη χριστιανικό κόσμο, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα και τις μεθόδους της ελληνικής

¹⁰⁹ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IV, 3, PG 20, 308AB

¹¹⁰ Ιερώνυμος, *De Viris Illustribus* I. 20, PL 23, 640A.: «'Αριστείδης Ἀθηναίων φιλόσοφος εὐφραδής, καὶ κατὰ τὴν προτέραν διαγωγὴν, μαθητὴς Ἰησοῦ Χριστοῦ, τεῦχος δόγματος ἡμετέρου ἀνάμεστον λογισμοῦ, κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἐν ᾧ καὶ Κουαδράτος, Ἀδριανῷ τῷ βασιλεῖ ἐπέδωκε, τουτέστιν, ἀπολογητικὸν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, ὅπερ ἄχρι τοῦ παρόντος παρὰ τοῖς φιλολόγοις σώζεται».

¹¹¹ Α. Γ. Θεοδωρόπουλος, *Ο Άγιος Αριστείδης*, (Αθήνα: εκδ. Ελληνικές εκδόσεις, 2021), Β' έκδοση, σ. 70.

φιλοσοφίας. Για τον λόγο αυτό θεωρείται ένας από τους θεμελιωτές της χριστιανικής απολογητικής και μία εξέχουσα προσωπικότητα της πατερικής γραμματείας του 2ου αιώνα.

2.2.2 Η θεολογία του Αριστείδη του Αθηναίου, του Απολογητή.

Η αναφορά μας στη θεολογία του Αριστείδη του Απολογητή στηρίζεται κυρίως στην Απολογία του. Η Απολογία του Αγίου Αριστείδη αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα σωζόμενα απολογητικά έργα της Εκκλησίας και συγχρόνως ένα από τα πρώτα συστηματικά θεολογικά κείμενα που επιχειρούν να παρουσιάσουν τη χριστιανική πίστη με τρόπο κατανοητό στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Η θεολογία του Αριστείδη χαρακτηρίζεται από τη σύνθεση της βιβλικής αποκαλύψεως με τη φιλοσοφική σκέψη της εποχής, αξιοποιώντας τη λογική επιχειρηματολογία προκειμένου να αποδείξει την ύπαρξη και την υπεροχή του ενός αληθινού Θεού έναντι της ειδωλολατρίας¹¹². Αρχικά πρέπει να επισημανθεί ότι Απολογία του Αριστείδη αποτελείται από δεκαεπτά κεφάλαια, μέσα στα οποία αναπτύσσεται με συστηματικό τρόπο η απολογητική του σκέψη. Αρχικά, ο συγγραφέας διατυπώνει ένα κοσμολογικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού, υποστηρίζοντας ότι η τάξη και η αρμονία της δημιουργίας μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μοναδικού, αιώνιου και ακατάληπτου Δημιουργού.

Στη συνέχεια προχωρεί στην ταξινόμηση της ανθρωπότητας με βάση τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, διακρίνοντας τρεις βασικές κατηγορίες: τους Εθνικούς, τους Ιουδαίους και τους Χριστιανούς. Μέσα από τη συγκριτική εξέταση των θρησκευτικών τους αντιλήψεων και πρακτικών, όπως η αστρολατρία, η ελληνική μυθολογία, η λατρεία των ειδώλων και οι διάφορες ειδωλολατρικές τελετουργίες, επιδιώκει να αναδείξει την ανωτερότητα της χριστιανικής πίστης. Παράλληλα, προβάλλει ως βασικό επιχείρημα το υψηλό ηθικό επίπεδο και τον ενάρετο τρόπο ζωής των χριστιανών, τα οποία θεωρεί αδιάψευστη μαρτυρία της αλήθειας του Ευαγγελίου.

Με βάση τα παραπάνω, ο Αριστείδης καταλήγει στην προτροπή να παύσουν οι διωγμοί κατά των χριστιανών και καλεί τους αναγνώστες του να εξετάσουν με αμεροληψία τη διδασκαλία της Αγίας Γραφής, ώστε να διαπιστώσουν οι ίδιοι την αλήθεια και την αξιοπιστία της χριστιανικής πίστης.

¹¹² Αριστείδης, Απολογία, PG 5, 1267-1269.

Στην αρχή της Απολογίας, ο Αριστείδης εκκινεί από την παρατήρηση της δημιουργίας. Ο ουρανός, η γη, η θάλασσα και ολόκληρη η τάξη του κόσμου δεν αποτελούν, κατά την άποψή του, αυθύπαρκτες πραγματικότητες, αλλά μαρτυρούν την ύπαρξη ενός ανώτερου Δημιουργού που κινεί και συγκρατεί τα πάντα¹¹³. Η επιχειρηματολογία αυτή παραπέμπει στη φυσική θεολογία, σύμφωνα με την οποία η γνώση του Θεού μπορεί να αρχίσει από την παρατήρηση της δημιουργίας και της αρμονίας του σύμπαντος. Ωστόσο, ο Αριστείδης διευκρινίζει ότι η ουσία του Θεού παραμένει ακατάληπτη για τον ανθρώπινο νου, γεγονός που φανερώνει μια πρώιμη αποφαστική θεολογική προσέγγιση, η οποία θα αναπτυχθεί πληρέστερα στους μεταγενέστερους Πατέρες της Εκκλησίας¹¹⁴.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η περιγραφή των ιδιωμάτων του Θεού. Ο Θεός παρουσιάζεται ως άναρχος, αΐδιος, αθάνατος, τέλειος, ασώματος, αόρατος και ακατάληπτος. Δεν έχει ανάγκη από θυσίες ή προσφορές, αφού είναι ο ίδιος η πηγή κάθε υπάρξεως και όλα τα δημιουργήματα εξαρτώνται από Αυτόν. Παράλληλα, ο Θεός δεν χαρακτηρίζεται από ανθρώπινα πάθη, όπως οργή, λήθη ή άγνοια, αλλά αποτελεί την ίδια τη σοφία και τη γνώση. Η θεολογική αυτή διατύπωση διαφοροποιείται ριζικά από τις ανθρωπομορφικές αντιλήψεις της ελληνικής μυθολογίας και αναδεικνύει την απόλυτη υπεροχή του χριστιανικού Θεού¹¹⁵.

Σημαντική θέση στη θεολογία του Αριστείδη κατέχει και η κριτική της ειδωλολατρίας. Ο απολογητής δεν περιορίζεται στην απόρριψη των ειδώλων ως κατασκευασμάτων ανθρώπινων χεριών, αλλά αναπτύσσει μία ευρύτερη φιλοσοφική επιχειρηματολογία. Υποστηρίζει ότι τα φυσικά στοιχεία, όπως η γη, το νερό, η φωτιά, ο αέρας, ο ήλιος και τα άστρα, δεν μπορούν να θεωρηθούν θεοί, επειδή είναι κτιστά, μεταβάλλονται, υπόκεινται στη φθορά και υπηρετούν τις ανάγκες του ανθρώπου, «εἰ δὲ τὰ στοιχεῖα φθαρτά ἐστι καὶ ὑποτασσόμενα κατὰ ἀνάγκην, πῶς εἰσι θεοί; εἰ δὲ τὰ στοιχεῖα οὐκ εἰσὶ θεοί, πῶς τὰ ἀγάλματα, ἃ γέγονεν εἰς τιμὴν αὐτῶν, θεοὶ ὑπάρχουσιν;»¹¹⁶. Επομένως, κάθε δημιούργημα εξαρτάται από τον Δημιουργό του και δεν μπορεί

¹¹³ Ο.π.

¹¹⁴ Αριστείδης, *Απολογία*, PG 5, 1267A: «Ἐγὼ, βασιλεῦ, προνοία θεοῦ ἦλθον εἰς τὸν κόσμον· καὶ θεωρήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, ἥλιόν τε καὶ σελήνην καὶ τὰ λοιπὰ, ἐθαύμασα τὴν διακόσμησιν τούτων. ἰδὼν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα, ὅτι κατὰ ἀνάγκην κινεῖται, συνῆκα τὸν κινουντα καὶ διακρατοῦντα εἶναι θεόν· πᾶν γὰρ τὸ κινοῦν ἰσχυρότερον τοῦ κινουμένου, καὶ τὸ διακρατοῦν ἰσχυρότερον τοῦ διακρατουμένου ἐστίν. αὐτὸν οὖν λέγω εἶναι θεὸν τὸν συστησάμενον τὰ πάντα καὶ διακρατοῦντα, ἄναρχον καὶ αἶδιον, αθάνατον καὶ ἀπροσδεῖ, ἀνώτερον πάντων τῶν παθῶν καὶ ἐλαττωμάτων, ὀργῆς τε καὶ λήθης καὶ ἀγνοίας καὶ τῶν λοιπῶν· δι' αὐτοῦ δὲ τὰ πάντα συνεστήκεν. οὐ χρῆζει θυσίας καὶ σπονδῆς, οὐδὲ τινος πάντων τῶν φαινομένων· πάντες δὲ αὐτοῦ χρήζουσιν».

¹¹⁵ Ο.π.

¹¹⁶ Ο.π., PG 5, 1267B.

να λατρεύεται ως θεότητα. Η θέση αυτή αποκαλύπτει την έντονη επίδραση της βιβλικής διδασκαλίας περί δημιουργίας, ενώ παράλληλα αξιοποιεί φιλοσοφικά επιχειρήματα που ήταν οικεία στους μορφωμένους αναγνώστες της εποχής¹¹⁷.

Εξίσου σημαντική είναι η ηθική διάσταση της θεολογίας του. Ο Αριστείδης θεωρεί ότι η αλήθεια μιας θρησκείας αποδεικνύεται και από τον τρόπο ζωής των πιστών της. Για τον λόγο αυτό αντιπαραβάλλει την ηθική των χριστιανών προς τη συμπεριφορά των θεών της ελληνικής μυθολογίας. Οι μυθολογικές αφηγήσεις παρουσιάζουν θεότητες που διαπράττουν μοιχεία, φόνο, κλοπή, εξαπάτηση και άλλες ανήθικες πράξεις. Κατά συνέπεια, η λατρεία τέτοιων θεών οδηγεί αναπόφευκτα και τους ανθρώπους σε αντίστοιχες συμπεριφορές. Αντίθετα, οι χριστιανοί διακρίνονται για την αγάπη, τη δικαιοσύνη, την εγκράτεια, την ελεημοσύνη και τον σεβασμό προς κάθε άνθρωπο. Έτσι, το χριστιανικό ήθος προβάλλεται ως έμπρακτη απόδειξη της αλήθειας του Ευαγγελίου¹¹⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η χριστολογία του Αριστείδη. Ο Ιησούς Χριστός παρουσιάζεται ως ο Υιός του Υψίστου Θεού, ο οποίος προσέλαβε ανθρώπινη φύση μέσω της Παρθένου, έζησε ανάμεσα στους ανθρώπους, σταυρώθηκε, αναστήθηκε και αναλήφθηκε στους ουρανούς. Η αναφορά στους δώδεκα μαθητές και στη διάδοση του Ευαγγελίου αποδεικνύει ότι ο απολογητής θεωρεί την Εκκλησία ως τη συνέχεια του σωτηριώδους έργου του Χριστού στην ιστορία. Παρότι η χριστολογική ανάπτυξη είναι σύντομη, περιλαμβάνει ήδη τα βασικά στοιχεία της αποστολικής πίστεως, όπως αυτά διαμορφώθηκαν πριν από τις μεγάλες δογματικές διατυπώσεις των Οικουμενικών Συνόδων¹¹⁹.

Παράλληλα, η ανθρωπολογία του Αριστείδη συνδέεται άμεσα με τη θεολογία του. Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό και προορίζεται να ζει σύμφωνα με το θείο θέλημα. Η αληθινή ευσέβεια δεν εκφράζεται μέσα από τελετουργικές πράξεις ή εξωτερικές θυσίες, αλλά μέσα από την ορθή γνώση του Θεού και την εφαρμογή των ηθικών αρχών του Ευαγγελίου. Με αυτόν τον τρόπο η θεολογία μετατρέπεται σε τρόπο ζωής, όπου η πίστη και η πράξη αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα¹²⁰.

¹¹⁷ Ο.π., PG 5, 1267BC

¹¹⁸ Ο.π., PG 5, 1268A.

¹¹⁹ Ο.π., PG 5, 1269AB.

¹²⁰ Ο.π., PG 5, 1269B.

Συνολικά, η θεολογία του Αγίου Αριστείδη συνιστά μια από τις πρώτες ολοκληρωμένες προσπάθειες διαλόγου μεταξύ του χριστιανισμού και της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Η επιχειρηματολογία του θεμελιώνεται στη λογική, στη φυσική αποκάλυψη, στην Αγία Γραφή και κυρίως στη μαρτυρία της ζωής των χριστιανών. Μέσα από αυτή τη σύνθεση αναδεικνύεται ο χριστιανισμός όχι μόνο ως η μόνη αληθινή θρησκεία, αλλά και ως η πληρέστερη έκφραση της αλήθειας, της ηθικής και της σωτηρίας του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό η Απολογία του Αριστείδη αποτελεί θεμελιώδες κείμενο της πρώιμης πατερικής θεολογίας και της ιστορίας της χριστιανικής απολογητικής. Ο Μιλτιάδης Θ. Αποστολίδης γράφει στη μεταπτυχιακή διατριβή του: «Ο τρόπος γραφής του Αριστείδη δεν είναι εντυπωσιακός, και για λόγο αυτό δε θα μπορούσε να αποκληθεί μεγάλος συγγραφέας. Τα επιχειρήματα που συναντάμε στην Απολογία του είναι απλά, ακόμα και απλοϊκά, χωρίς ιδιαίτερο θεολογικό περιεχόμενο, αφού ο Αριστείδης προσδίδει βαρύτητα στην πίστη στον αληθινό Θεό και στην ηθική ζωή των Χριστιανών και όχι στη θεολογία. Η πολεμική του προς την αρχαία φιλοσοφία δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί οξεία, αφού και ο ίδιος μέχρι πρόσφατα ήταν φιλόσοφος, ενώ φαίνεται να αποδίδει την ανηθικότητα του εθνικού κόσμου σε πλάνη και όχι σε ηθελημένη πρόθεση. Η σχετική ηπιότητα που επέδειξε ο Αριστείδης προς τους εθνικούς θα αποτελέσει τη βάση για την Απολογητική των επόμενων ετών, κυρίως του Απολογητή Ιουστίνου, ενώ αποσπάσματα και στοιχεία από το έργο του θα δανειστούν πολλοί μεταγενέστεροι συγγραφείς»¹²¹.

Τέλος, θα μπορούσε να ειπωθεί έπειτα από προσεκτική μελέτη του κειμένου της Απολογίας του Αριστείδη ότι η Απολογία τους αποτελεί σημαντική μαρτυρία για τη φύση του πρώιμου χριστιανισμού. Η Απολογία του δεν περιέχει καμία ρητή παράθεση από την Αγία Γραφή· ωστόσο, ο αυτοκράτορας παραπέμπεται, για περισσότερες πληροφορίες, σε ένα ήδη γραμμένο Ευαγγέλιο. Αναγνωρίζονται εύκολα διάφορες απηχήσεις εκφράσεων της Καινής Διαθήκης, ενώ διακρίνεται και η «γλωσσοπλαστική δύναμη του χριστιανισμού» μέσα από τη νέα σημασία που προσδίδεται σε διάφορες λέξεις της κλασικής ελληνικής γλώσσας¹²².

¹²¹ Μ. Θ. Αποστολίδης, *Είδωλα και ειδωλολατρία στα συγγράμματα των Απολογητών του Β' Αιώνας*, (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ 2009) σ. 38

¹²² *Texts and Studies*. Contributions to Biblical and Patristic Literature. Edited by J. A. Robinson, B.D. Vol. i., No. 1, the *Apology of Aristides*, edited and translated by J. Rendel Harris, M.A., with an Appendix by J. A. Robinson, B.D. (Cambridge University Press.), <https://bkv.unifr.ch/de/works/cpg-1062/versions/introduction-the-apology-of-aristides/divisions#fnref1:4413> (Ημ. Ανάκτησης 2 Ιουλίου 2026).

Εξίσου αξιοσημείωτα είναι και όσα απουσιάζουν από το έργο. Ο Αριστείδης δεν εκδηλώνει καμία εχθρική διάθεση απέναντι στους Ιουδαίους· δεν κάνει καμία αναφορά στη διδασκαλία περί του Λόγου ούτε στις ιδιαίτερες θεολογικές ιδέες του Αποστόλου Παύλου· δεν στρέφεται εναντίον του γνωστικισμού ή άλλης αιρέσεως και δεν επικαλείται τα θαύματα ή τις προφητείες ως αποδείξεις. Κατά την αντίληψή του, ο χριστιανισμός είναι άξιος της προσοχής ενός φιλοσόφου αυτοκράτορα, επειδή είναι κατεξοχήν λογικός και παρέχει την ώθηση και τη δύναμη για την καλλιέργεια ενός ενάρετου βίου. Συνολικά, ο Αριστείδης εκφράζει εκείνον τον τύπο χριστιανικής ζωής και πράξης που συναντάται στη Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων· σε αυτόν προσθέτει μια απλή χριστιανική φιλοσοφία, η οποία μπορεί να συγκριθεί με τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο των Αθηνών. Παρότι οι αναφορές στα στοιχεία της φύσεως και στους εθνικούς θεούς αναπτύσσονται με κουραστική λεπτομέρεια, το τελευταίο τμήμα του έργου, όπου περιγράφεται η ζωή των πρώτων χριστιανών, παραμένει πάντοτε ευχάριστο και ωφέλιμο ανάγνωσμα¹²³.

¹²³ Ο.π.

2.3. Η Επιστολή προς Διόγνητον και η θεολογία της

Η «Προς Διόγνητον Επιστολή» αποτελεί ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά και λογοτεχνικά άρτια κείμενα των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Πρόκειται για μια απολογητική πραγματεία, η οποία στρέφεται προς έναν ειδωλολάτρη αναγνώστη, τον «κράτιστο Διόγνητο», και επιχειρεί να αναδείξει το ανώτερο ήθος και το βάθος της χριστιανικής πίστεως έναντι των θρησκειών της εποχής. Η θεολογική σημασία του κειμένου είναι πολυεπίπεδη, καθώς συνδυάζει την ηθική διδασκαλία, την απολογητική προς τους εθνικούς και τους Ιουδαίους, αλλά και μια πρωτότυπη, αν και όχι πλήρως ανεπτυγμένη, χριστολογία¹²⁴.

Ο συγγραφέας της επιστολής, του οποίου η ταυτότητα παραμένει άγνωστη, ξεκινά διαπιστώνοντας την έντονη επιθυμία του Διόγνητου να γνωρίσει τη «θεοσέβεια» των Χριστιανών. Η επιθυμία αυτή αφορά όχι μόνο το τυπικό μέρος της θρησκείας, αλλά την ίδια την ύπαρξη των Χριστιανών, το πώς είναι δυνατόν να «περιφρονούν τον κόσμο και το θάνατο» και να ζουν με φιλοστοργία μεταξύ τους. Ο ίδιος ο συγγραφέας ζητεί τη χάρη του Θεού για να μιλήσει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο ακροατής να βελτιωθεί, μια ταπείνωση που φανερώνει τη βεβαιότητα ότι η γνώση της αλήθειας είναι θείο δώρο. Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «ἀποδέχομαί γε τῆς προθυμίας σε ταύτης καὶ παρὰ τοῦ θεοῦ [...] αἰτοῦμαι δοθῆναι ἐμοὶ μὲν εἰπεῖν οὕτως, ὥς μάλιστα ἂν ἀκούσαντά σε βελτίω γενέσθαι»¹²⁵

Η θεολογία της επιστολής βασίζεται στην αντίθεση μεταξύ του αληθινού, αοράτου και παντοκράτορος Θεού και των λησμονημένων, φθαρτών ειδώλων. Ο συγγραφέας υποβάλλει τα είδωλα σε αυστηρή κριτική, αποκαλύπτοντας τη ματαιότητά τους. Δεν είναι τίποτε άλλο παρά «λίθος, χαλκός, ξύλον, ἄργυρος, σίδηρος»¹²⁶, υλικά που έχουν κατεργαστεί χέρια ανθρώπων. Είναι κωφά, τυφλά, άψυχα και φθαρτά. Η λατρεία τους όχι μόνο δεν τιμά τον άνθρωπο, αλλά τον υποβιβάζει, καθώς εκείνος «δουλεύει» σε εκείνα που ο ίδιος δημιούργησε, «Ταῦτα θεοὺς καλεῖτε;

¹²⁴ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 615. Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 310.

¹²⁵ *Πρὸς Διόγνητον*, I, PG 2, 1168B.

¹²⁶ *Πρὸς Διόγνητον*, II, PG 2, 1169A: «οὐχ ὁ μὲν τις λίθος ἐστίν, ὁμοίως τῷ πατουμένῳ, ὁ δ' ἐστὶ χαλκός, οὐ κρείσσων τῶν εἰς τὴν χρῆσιν ἡμῖν κεχαλκευμένων σκευῶν, ὁ δὲ ξύλον, ἤδη καὶ σεσηπός, ὁ δὲ ἄργυρος [...] ὁ δὲ σίδηρος»

τούτοις δουλεύετε; τούτοις προσκυνείτε, τέλεον δ' αὐτοῖς ἐξομοιοῦσθε»¹²⁷. Η κριτική αυτή δεν απευθύνεται μόνο στους ειδωλολάτρες αλλά και στους Ιουδαίους, οι οποίοι αν και λατρεύουν τον έναν Θεό, περιπίπτουν σε πλάνη προσφέροντας θυσίες και τηρώντας τυπικές διατάξεις (σαββατισμό, περιτομή, νηστείες) σαν να είχε ο Θεός ανάγκη από αυτές. Αυτή η συμπεριφορά χαρακτηρίζεται ως «καταγέλαστος» και ξένη προς την αληθινή ευσέβεια, «περὶ τὰς βρώσεις αὐτῶν ψοφοδεὲς καὶ τὴν περὶ τὰ σάββατα δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν τῆς περιτομῆς ἀλαζονείαν [...] καταγέλαστα καὶ οὐδενὸς ἄξια λόγου»¹²⁸.

Το κορύφωμα της θεολογίας της επιστολῆς ἐγκείται στην περιγραφή των Χριστιανῶν ως ενός «νέου γένους», που δεν διακρίνεται από τους άλλους ανθρώπους ούτε από τον τόπο, ούτε από τη γλώσσα ἢ τα ἔθιμά τους, ἀλλὰ από τον τρόπο ζωῆς τους. Ο συγγραφέας παραθέτει μια ἀπό τις ωραιότερες πατερικές περιγραφές: «Χριστιανοὶ γὰρ οὔτε γῆ οὔτε φωνῇ οὔτε ἔθεσι διακεκριμένοι τῶν λοιπῶν εἰσιν ἀνθρώπων»¹²⁹. Παντρεύονται, κάνουν παιδιά, ἀλλὰ δεν τα εγκαταλείπουν. Συμμετέχουν σε κοινὰ τραπέζια ἀλλὰ ἡ ζωὴ τους δεν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀκολασία. Εἶναι «ἐν σαρκί» ἀλλὰ «οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν»¹³⁰.

Η πιο ἐμβληματική θεολογική εἰκόνα που χρησιμοποιεῖ ο συγγραφέας εἶναι ἡ σύγκριση τῶν Χριστιανῶν με τὴν ψυχὴ τοῦ σώματος. Ὅπως ἡ ψυχὴ βρίσκεται σε ὅλα τα μέλη τοῦ σώματος ἀλλὰ δεν ταυτίζεται με αὐτό, ἔτσι καὶ οἱ Χριστιανοὶ εἶναι παρόντες στον κόσμον ἀλλὰ δεν ἀνήκουν σε αὐτόν. Αυτὴ ἡ διπλὴ υπόσταση, μέσα στον κόσμον, ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τον κόσμον, εἶναι το θεμελιώδες χαρακτηριστικό τῆς χριστιανικῆς ταυτότητας. Ο συγγραφέας ἀναπτύσσει τὴν ἀντίθεση, «Ἡ ψυχὴ ἀγαπᾷ τὴ σάρκα που τὴ μισεῖ» καὶ «οἱ Χριστιανοὶ ἀγαποῦν ἐκεῖνους που τους μισοῦν»¹³¹, μια σαφὴς παραπομπή στο χριστιανικό ἥθος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς μὴ ἀνταπόδοσης τοῦ κακοῦ. Αυτὴ ἡ κατάσταση δεν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ ἐντάσσεται στη θεῖα οικονομία: «Εἰς τοιαύτην αὐτοὺς τάξιν ἔθετο ὁ θεός, ἦν οὐ θεμιτὸν αὐτοῖς παραιτήσασθαι»¹³².

Η θεολογία τῆς επιστολῆς κορυφώνεται με τὴν παρουσίαση τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Υἱοῦ Του. Ο συγγραφέας ἀπορρίπτει τὴν ιδέα ὅτι ὁ Θεός ἐστείλε ἕναν

¹²⁷ *Πρὸς Διόγνητον*, II, PG 2, 1169B.

¹²⁸ *Πρὸς Διόγνητον*, IV, PG 2, 1172C.

¹²⁹ *Πρὸς Διόγνητον*, V, PG 2, 1173B.

¹³⁰ *Πρὸς Διόγνητον*, V, PG 2, 1173C.

¹³¹ *Πρὸς Διόγνητον*, VI, PG 2, 1176B: «Μισεῖ τὴν ψυχὴν ἢ σὰρξ καὶ πολεμεῖ [...] ἡ ψυχὴ τὴν μισοῦσαν ἀγαπᾷ σάρκα [...] καὶ Χριστιανοὶ τοὺς μισοῦντας ἀγαπῶσιν».

¹³² *Πρὸς Διόγνητον*, VI, PG 2, 1176C.

απλό αγγελιοφόρο ή άγγελο. Αντιθέτως, «αὐτὸς ἀληθῶς ὁ παντοκράτωρ καὶ παντοκτίστης καὶ ἀόρατος θεός, αὐτὸς ἀπ’ οὐρανῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν λόγον τὸν ἅγιον [...] ἐνίδρυσε»¹³³. Ο Θεός δεν κατέφυγε σε δευτερεύοντα μέσα, αλλά ο ίδιος ο Δημιουργός έστειλε τον Υιό Του, τον Λόγο, στους ανθρώπους. Αυτό αποτελεί ύψιστη έκφραση της θείας αγάπης και της οικονομίας για τη σωτηρία του ανθρώπου.

Το κείμενο περιγράφει μια μοναδική ανταλλαγή: η αδικία των πολλών καλύπτεται από τη δικαιοσύνη του Ενός. Ο Υιός του Θεού παραδίδεται ως «λύτρον» για τους αμαρτωλούς. Ο συγγραφέας αναφωνεί με θαυμασμό: «Ἵν τῆς γλυκείας ἀνταλλαγῆς [...] ἵνα ἀνομία μὲν πολλῶν ἐν δικαίῳ ἐνὶ κρυβῇ, δικαιοσύνη δὲ ἐνὸς πολλοὺς ἀνόμους δικαιοῶσῃ»¹³⁴. Αυτό το χωρίο αποτελεί μία από τις πιο πρώιμες εκφράσεις της σωτηριολογικής θεολογίας, που ερμηνεύει τον θάνατο του Χριστού ως λυτρωτική θυσία, η οποία υπερβαίνει κάθε ανθρώπινη λογική και είναι καρπός της απροσμέτρητης αγάπης του Θεού.

Ο συγγραφέας τονίζει ότι ο Θεός ανέχθηκε την αμαρτία του ανθρώπου για μεγάλο χρονικό διάστημα, όχι γιατί συναινούσε στην αδικία, αλλά γιατί προετοίμαζε τον καιρό της δικαιοσύνης. Με την έλευση του Υιού, έγινε φανερό ότι η σωτηρία δεν ήταν δυνατή με ανθρώπινες δυνάμεις, αλλά κατέστη εφικτή «τῇ δυνάμει τοῦ θεοῦ»¹³⁵. Ο Χριστός παρουσιάζεται ως ο μόνος που μπορεί να σώσει τα αδύνατα, αναδεικνύοντας την παντοδυναμία του Θεού και την ταπείνωσή του, που δεν υποχρεώνει αλλά «προσκαλεί» τον άνθρωπο στην πίστη.

Το τελευταίο μέρος της επιστολής εστιάζει στην ηθική διάσταση της χριστιανικής ζωής. Η γνώση του Θεού και της οικονομίας Του οδηγεί αναγκαστικά στην αγάπη, η οποία με τη σειρά της εκφράζεται ως μίμηση της θείας χρηστότητας. Ο συγγραφέας διευκρινίζει, ωστόσο, ότι η μίμηση του Θεού δεν αφορά την εξουσία ή την καταδυνάστευση, αλλά την αγαθοεργία και την προσφορά. Όπως αναφέρει: «Οὐ γὰρ τὸ καταδυναστεύειν [...] ἐστίν, οὐδὲ ἐν τούτοις δύναταί τις μιμήσασθαι θεόν. ἀλλ’ ὅστις τὸ τοῦ πλησίον ἀναδέχεται βάρος [...] χορηγῶν θεὸς γίνεται τῶν λαμβανόντων, οὗτος μιμητὴς ἐστὶ θεοῦ»¹³⁶. Η αληθινή ευσέβεια, λοιπόν, δεν βρίσκεται στις θυσίες ή στα τυπικά καθήκοντα, αλλά στην πράξη της αγάπης και της αλληλεγγύης.

¹³³ *Πρὸς Διόγνητον*, VII, PG 2, 1176D- 1177A.

¹³⁴ *Πρὸς Διόγνητον*, IX, PG 2, 1181A.

¹³⁵ *Πρὸς Διόγνητον*, IX, PG 2, 1181A.

¹³⁶ *Πρὸς Διόγνητον*, X, PG 2, 1181B.

Η επιστολή κλείνει με μια προτροπή προς τον Διόγνητο να επιδιώξει αυτή την πίστη, η οποία θα τον κάνει κοινωνό της ουράνιας βασιλείας. Η γνώση που οδηγεί στη ζωή και η ζωή που φωτίζει τη γνώση είναι τα δύο συστατικά της χριστιανικής τελειότητας. Όποιος αποκτήσει αυτή την πίστη «τότε θεάση τυγχάνων ἐπὶ τῆς γῆς, ὅτι θεὸς ἐν οὐρανοῖς πολιτεύεται, τότε μυστήρια θεοῦ λαλεῖν ἄρξῃ [...] τότε τοῦ δοκοῦντος ἐνθάδε θανάτου καταφρονήσης»¹³⁷.

Εν κατακλείδι, η «Προς Διόγνητον Επιστολή» αποτελεί ένα μοναδικό θρησκευτικό και φιλολογικό μνημείο. Παρά τη σχετική θεολογική απλότητα, κυρίως όσον αφορά τη χριστολογία της, το κείμενο αναδεικνύει με απaráμιλλη ευγλωττία τον ηθικό και υπαρξιακό πλούτο της πρώιμης χριστιανικής πίστης. Η εικόνα των Χριστιανών ως «ψυχῆς του κόσμου», η έννοια της θείας οικονομίας ως σχεδίου αγάπης και η πρόσκληση σε μίμηση του Θεού μέσω της αγαθοεργίας, αποτελούν διαχρονικές θεολογικές αλήθειες. Η επιστολή, χάρι στη ρητορική της δεινότητα και την πνευματική της οξύτητα, εξακολουθεί να αποτελεί ένα ζωντανό κήρυγμα, που καλεί τον κάθε άνθρωπο να αναζητήσει το μυστήριο της πίστεως και να ζήσει σύμφωνα με το θέλημα του αοράτου αλλά παρόντος Θεού¹³⁸.

¹³⁷ *Πρὸς Διόγνητον*, X, PG 2, 1181D.

¹³⁸ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 618-620. Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 310-311.

2.4. Ιουστίνος ο Μάρτυς. Ο Φιλόσοφος που έγινε Θεολόγος

2.4.1 Ιουστίνος ο Μάρτυς και ο βίος του

Ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας (περ. 100–165 μ.Χ.) αποτελεί μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της αρχαίας Εκκλησίας και συγκαταλέγεται μεταξύ των κορυφαίων απολογητών του 2ου αιώνα. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική τόσο για τη διαμόρφωση της χριστιανικής απολογητικής όσο και για τη θεμελίωση του διαλόγου μεταξύ της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης και της χριστιανικής θεολογίας, "έδωσεν εις τον χριστιανισμόν αφθονότερα από πάντα άλλον τα μέσα δια να επεκταθή ευρέως εις τας τάξεις των διανοούμενων του ελληνορωμαϊκού κόσμου"¹³⁹. Σε αντίθεση με άλλους εκκλησιαστικούς συγγραφείς της εποχής του, ο Ιουστίνος δεν αντιμετώπισε τη φιλοσοφία ως αντίπαλο της πίστης, αλλά ως πεδίο αναζήτησης της αλήθειας, το οποίο μπορούσε να οδηγήσει τον άνθρωπο στην αποδοχή της θείας Αποκάλυψης. Η προσωπική του πορεία, από τη φιλοσοφική αναζήτηση έως την αποδοχή του Χριστιανισμού, αποτυπώνει χαρακτηριστικά τη μετάβαση από τον ελληνικό στοχασμό στη χριστιανική θεολογία και εξηγεί γιατί η Εκκλησία τον τίμησε όχι μόνο ως μάρτυρα αλλά και ως έναν από τους πρώτους μεγάλους θεολόγους της απολογητικής περιόδου¹⁴⁰.

Ο Ιουστίνος γεννήθηκε στη Φλαβία Νεάπολη της Σαμάρειας, τη σημερινή Ναμπλούς της Παλαιστίνης, στις αρχές του 2ου αιώνα¹⁴¹. Η οικογένειά του φαίνεται ότι ήταν ελληνικής ή εξελληνισμένης καταγωγής, γεγονός που του επέτρεψε να λάβει συστηματική ελληνική παιδεία και να γνωρίσει σε βάθος τη φιλοσοφική παράδοση του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Όπως ο ίδιος αφηγείται στον *Διάλογο προς Τρύφωνα*, από νεαρή ηλικία αφιερώθηκε στην αναζήτηση της αλήθειας, πιστεύοντας ότι αυτή μπορούσε να κατακτηθεί μέσω της φιλοσοφικής έρευνας¹⁴². Στην προσπάθειά του αυτή γνώρισε διαδοχικά τις σημαντικότερες φιλοσοφικές σχολές της εποχής. Αρχικά προσέγγισε τον Στωικισμό, όμως απογοητεύθηκε από την αδυναμία των Στωικών να προσφέρουν σαφή γνώση για τον Θεό. Στη συνέχεια στράφηκε στον Περιπατητισμό, τον οποίο εγκατέλειψε γρήγορα εξαιτίας της υλιστικής αντιμετώπισης της φιλοσοφίας από τον διδάσκαλό

¹³⁹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 543.

¹⁴⁰ L. W. Barnard, *Justin Martyr: His Life and Thought*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), p. 16. H. Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement, and Origen*, (Oxford: Oxford University Press, 1966), p. 17.

¹⁴¹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 233.

¹⁴² Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Πρός Τρύφωνα Ιουδαίον Διάλογο*, 1, PG 6, 473BC.

του, ενώ αργότερα μελέτησε τον Πυθαγορισμό, χωρίς όμως να αποδεχθεί τις αυστηρές μαθηματικές και μουσικές προϋποθέσεις που απαιτούσε η σχολή. Τελικά βρήκε στον Πλατωνισμό εκείνο το φιλοσοφικό σύστημα που πλησίαζε περισσότερο στις υπαρξιακές και μεταφυσικές του αναζητήσεις, θεωρώντας αρχικά ότι μέσω της θεωρίας των Ιδεών μπορούσε να προσεγγίσει τη γνώση του θείου¹⁴³.

Η καθοριστική στροφή στη ζωή του πραγματοποιήθηκε όταν, σύμφωνα με τη δική του αφήγηση, συνάντησε έναν ηλικιωμένο χριστιανό στις ακτές της Εφέσου. Η συζήτηση που ακολούθησε ανέτρεψε τις μέχρι τότε φιλοσοφικές του βεβαιότητες. Ο άγνωστος συνομιλητής του υποστήριξε ότι η ανθρώπινη λογική, όσο σημαντική και αν είναι, δεν μπορεί από μόνη της να οδηγήσει στην πλήρη γνώση του Θεού, επειδή η αλήθεια δεν αποτελεί προϊόν αποκλειστικά ανθρώπινης διανόησης αλλά καρπό της θείας Αποκάλυψης¹⁴⁴. Παράλληλα, τον προέτρεψε να μελετήσει τους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης και τα αποστολικά κείμενα, τα οποία παρουσίαζε ως ασφαλέστερη πηγή γνώσης από οποιοδήποτε φιλοσοφικό σύστημα. Η εμπειρία αυτή υπήρξε καταλυτική, καθώς ο Ιουστίνος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Χριστιανισμός δεν αποτελούσε μία ακόμη φιλοσοφική σχολή αλλά την ολοκλήρωση όλων των γνήσιων φιλοσοφικών αναζητήσεων. Όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά σημειώνει, βρήκε στη χριστιανική πίστη «τη μόνη ασφαλή και ωφέλιμη φιλοσοφία», έκφραση που αποτυπώνει συνοπτικά τη νέα του θεώρηση για τη σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας¹⁴⁵.

Η μεταστροφή του στον Χριστιανισμό δεν σήμανε εγκατάλειψη της φιλοσοφικής του ταυτότητας. Αντιθέτως, συνέχισε να φέρει το χαρακτηριστικό ένδυμα του φιλοσόφου και να διδάσκει δημόσια, θεωρώντας ότι πλέον υπηρετούσε την αληθινή φιλοσοφία, η οποία δεν βασιζόταν αποκλειστικά στη δύναμη του ανθρώπινου λόγου αλλά στη συνάντηση του λόγου με τη θεία Αποκάλυψη. Η επιλογή αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία για τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, καθώς ο Ιουστίνος δεν εμφανιζόταν ως αντίπαλος της φιλοσοφίας αλλά ως φιλόσοφος που είχε ανακαλύψει την πληρότητα της αλήθειας στον Χριστό. Με τον τρόπο αυτό κατέστη δυνατή η πρώτη ουσιαστική επικοινωνία της Εκκλησίας με το μορφωμένο ελληνικό κοινό, το οποίο ήταν

¹⁴³ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Πρός Τρύφωνα Ιουδαίων Διάλογο*, 2, PG 6, 476B – 477C. Ι. Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός*, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003). σ. 165-166.

¹⁴⁴ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Πρός Τρύφωνα Ιουδαίων Διάλογο*, 8, PG 6, 492C-493B.

¹⁴⁵ Ο.π.

εξοικειωμένο με τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία και απαιτούσε λογική τεκμηρίωση των θρησκευτικών ισχυρισμών¹⁴⁶.

Η θετική στάση του Ιουστίνου απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως άκριτη αποδοχή της. Αντιθέτως, ο Ιουστίνος προσεγγίζει την ελληνική σκέψη με έντονα κριτικό πνεύμα. Αναγνωρίζει ότι οι μεγάλοι φιλόσοφοι διατύπωσαν σημαντικές αλήθειες σχετικά με την ηθική, τη δικαιοσύνη και την ύπαρξη του Θεού, όμως θεωρεί ότι οι αλήθειες αυτές παραμένουν αποσπασματικές και ατελείς. Κατά τη θεώρησή του, η φιλοσοφία μπορεί να λειτουργήσει ως προπαρασκευαστικό στάδιο για την αποδοχή του Ευαγγελίου, αλλά δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη θεία Αποκάλυψη¹⁴⁷. Η πλήρης γνώση του Θεού αποκαλύπτεται μόνο στον ενανθρωπήσαντα Λόγο, δηλαδή στον Ιησού Χριστό, ο οποίος αποτελεί το κέντρο της ανθρώπινης ιστορίας και το μέτρο κάθε αλήθειας. Έτσι, ενώ η φιλοσοφία διατηρεί την παιδαγωγική της αξία, υποτάσσεται τελικά στην αυθεντία της αποκαλυμμένης αλήθειας¹⁴⁸.

Η αναγνώριση της αξίας της ελληνικής φιλοσοφίας δεν εμπόδισε τον Ιουστίνo να ασκήσει έντονη κριτική στην ειδωλολατρική θρησκεία και στη μυθολογική παράδοση του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Στην *Α' Απολογία*, υποστηρίζει ότι οι μυθολογικές αφηγήσεις περί των θεών όχι μόνο αδυνατούν να οδηγήσουν τον άνθρωπο στη γνώση του αληθινού Θεού, αλλά συχνά προβάλλουν πρότυπα βίας, ανηθικότητας και εξαπάτησης, τα οποία βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με το χριστιανικό ήθος¹⁴⁹. Η ειδωλολατρία, κατά τον Ιουστίνo, δεν αποτελεί απλώς λανθασμένη θρησκευτική αντίληψη, αλλά αποτέλεσμα της πλάνης που προκάλεσαν οι δαιμονικές δυνάμεις, οι οποίες επιχείρησαν να απομακρύνουν τον άνθρωπο από τη γνώση του αληθινού Θεού. Η θέση αυτή, χαρακτηριστική της πρώιμης απολογητικής γραμματείας, δεν στρέφεται κατά της ελληνικής φιλοσοφίας ως πνευματικής αναζήτησης, αλλά κατά της ειδωλολατρικής λατρείας και της θρησκευτικής πρακτικής που, κατά τον Ιουστίνo, αλλοίωναν την ανθρώπινη αναζήτηση της αλήθειας¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 544.

¹⁴⁷ D. Severance, «Justin Martyr: First Christian Philosopher, <http://www.christianity.com/church/history/timeline/1-300/justin-martyr-1st-christian-philosopher-11629596.html>» (Ημ. Ανάκτησης 2 Ιουλίου 2026).

¹⁴⁸ E. Artemi, "Embracing Greek philosophical thinking in the fathers of the 2nd - 5th centuries", *Vox Patrum*, 65, (2016), 35, <https://doi.org/10.31743/vp.3492>

¹⁴⁹ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Α*, 21-22, PG 6, 360A-364A.

¹⁵⁰ Ο.π. D. Severance, «Justin Martyr: First Christian Philosopher, <http://www.christianity.com/church/history/timeline/1-300/justin-martyr-1st-christian-philosopher-11629596.html>» (Ημ. Ανάκτησης 2 Ιουλίου 2026).

Στο πλαίσιο αυτό, ο Ιουστίνος επιδιώκει να διαχωρίσει σαφώς τη φιλοσοφία από τη μυθολογία. Ενώ απορρίπτει τους μύθους ως προϊόντα ανθρώπινης επινόησης ή δαιμονικής πλάνης, αναγνωρίζει ότι αρκετοί Έλληνες φιλόσοφοι προσέγγισαν, έστω και αποσπασματικά, σημαντικές αλήθειες σχετικά με τον Θεό, την αρετή και τη φύση του ανθρώπου. Η διάκριση αυτή αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους άξονες της σκέψης του, καθώς του επιτρέπει να οικοδομήσει γέφυρες επικοινωνίας με το μορφωμένο κοινό της εποχής, χωρίς να υποβαθμίζει τη μοναδικότητα της χριστιανικής Αποκάλυψης. Η φιλοσοφία, επομένως, δεν απορρίπτεται συνολικά, αλλά αξιολογείται κριτικά, ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο προσεγγίζει την αλήθεια που αποκαλύφθηκε πλήρως στον Χριστό¹⁵¹.

Η προσπάθεια αυτή εντάσσεται στη γενικότερη απολογητική στρατηγική του Ιουστίνου, ο οποίος θεωρεί ότι ο Χριστιανισμός μπορεί να παρουσιαστεί στον δημόσιο χώρο όχι ως μια νέα ή παράδοξη θρησκεία, αλλά ως η ολοκλήρωση της φιλοσοφικής αναζήτησης της ανθρωπότητας. Για τον λόγο αυτόν, ο ίδιος δεν εγκατέλειψε ποτέ την ιδιότητα του φιλοσόφου ούτε το χαρακτηριστικό φιλοσοφικό ένδυμα που φορούσε πριν από τη μεταστροφή του. Αντίθετα, συνέχισε να διδάσκει δημόσια στη Ρώμη, ιδρύοντας σχολή όπου παρουσίαζε τη χριστιανική πίστη ως την «άληθῃ φιλοσοφία»¹⁵². Η επιλογή αυτή είχε ιδιαίτερη συμβολική σημασία, καθώς καθιστούσε σαφές ότι η αποδοχή του Χριστιανισμού δεν συνεπαγόταν εγκατάλειψη της λογικής ή της επιστημονικής αναζήτησης, αλλά την ολοκλήρωσή τους μέσα από τη θεία Αποκάλυψη. Έτσι, ο Ιουστίνος υπήρξε ο πρώτος εκκλησιαστικός συγγραφέας που κατόρθωσε να παρουσιάσει τη χριστιανική πίστη ως ένα συνεκτικό και ορθολογικά θεμελιωμένο σύστημα σκέψης, ικανό να σταθεί ισότιμα απέναντι στις μεγάλες φιλοσοφικές σχολές της εποχής¹⁵³.

Η συγγραφική του δραστηριότητα υπήρξε ιδιαίτερα πλούσια, αν και μόνο τρία έργα σώζονται σήμερα ακέραια, η Α΄ Απολογία, η Β΄ Απολογία και ο Διάλογος προς Τρύφωνα¹⁵⁴. Τα έργα αυτά αποτελούν όχι μόνο τις σημαντικότερες πηγές για τη θεολογική του σκέψη, αλλά και ανεκτίμητες μαρτυρίες για την αυτοσυνειδησία της Εκκλησίας κατά τον 2ο αιώνα. Η Α΄ Απολογία, που συντάχθηκε γύρω στο 155 μ.Χ. και απευθύνεται στον αυτοκράτορα Αντωνίνο Πίο, επιδιώκει

¹⁵¹ R. Holte. "Logos Spermatikos: Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies." *Studia Theologica* 12 (1958): pp. 109 -168, esp. 111.

¹⁵² Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 233. *Πρόλογος* 3, PG 6, 112Α.

¹⁵³ R. Holte. "Logos Spermatikos: Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies." *Studia Theologica* 12 (1958): pp. 109 -168, esp. 167.

¹⁵⁴ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 234.

να ανατρέψει τις προκαταλήψεις εναντίον των χριστιανών και να αποδείξει ότι οι διωγμοί στηρίζονταν σε αβάσιμες κατηγορίες και όχι σε πραγματικά εγκλήματα. Ο Ιουστίνος ζητά από τη ρωμαϊκή εξουσία να εφαρμόσει τις θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης, εξετάζοντας τις πράξεις των χριστιανών και όχι απλώς το όνομά τους. Με αυτόν τον τρόπο εισάγει μία πρωτότυπη απολογητική επιχειρηματολογία, η οποία μεταφέρει τη συζήτηση από το επίπεδο της φήμης στο επίπεδο του δικαίου και της λογικής αξιολόγησης¹⁵⁵.

Παράλληλα, η Α΄ Απολογία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές για τη λατρευτική ζωή της αρχαίας Εκκλησίας. Ο Ιουστίνος περιγράφει με αξιοσημείωτη λεπτομέρεια το βάπτισμα, την ευχαριστιακή σύναξη, την ανάγνωση των αποστολικών κειμένων και των προφητών, το κήρυγμα του προεστώτος, τις κοινές προσευχές και τη φιλανθρωπική μέριμνα προς τους αδυνάτους. Η περιγραφή αυτή δεν έχει απλώς πληροφοριακό χαρακτήρα. Αποσκοπεί στην κατάρριψη των διαδεδομένων συκοφαντιών περί ανθρωποφαγίας, ανηθικότητας και μυστικών τελετουργιών, παρουσιάζοντας τη χριστιανική κοινότητα ως πρότυπο ηθικής ζωής, κοινωνικής αλληλεγγύης και σεβασμού προς την πολιτεία¹⁵⁶.

Η Β΄ Απολογία αποτελεί ένα σχετικά σύντομο έργο, αποτελούμενο από δεκαπέντε κεφάλαια, το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικού προβληματισμού ως προς την αυτοτέλεια και τη γνησιότητά του. Παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν κατά καιρούς στη σχετική βιβλιογραφία, η πλειονότητα των ερευνητών αποδέχεται ότι πρόκειται για αυθεντικό έργο του Ιουστίνου και ότι διαθέτει σαφή εσωτερική συνοχή, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της αυτοτελούς σύνθεσής του. Σε αντίθεση με την Α΄ Απολογία, στο έργο αυτό ο Ιουστίνος αναπτύσσει περισσότερο τη θετική του στάση απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία, αναγνωρίζοντας ότι αυτή περιέχει επιμέρους στοιχεία αλήθειας¹⁵⁷. Η προσέγγιση αυτή θεμελιώνεται στη γνωστή διδασκαλία περί του σπερματικού Λόγου (λόγος σπερματικός), σύμφωνα με την οποία ο Θεός έχει εμφυτεύσει σε κάθε άνθρωπο τη δυνατότητα συμμετοχής στον Λόγο, καθιστώντας τον ικανό να προσεγγίζει ορισμένες αλήθειες μέσω της λογικής. Υπό το πρίσμα αυτό, ο Ιουστίνος εξηγεί ότι οι φιλοσοφικές διδασκαλίες, και ιδιαίτερα εκείνες του Πλάτωνα, δεν ταυτίζονται πλήρως με τη χριστιανική διδασκαλία, αλλά ούτε βρίσκονται σε

¹⁵⁵ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 239. Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β΄, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 550.

¹⁵⁶ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 239.

¹⁵⁷ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, PG 6, 441-470.

απόλυτη αντίθεση με αυτήν, καθώς περιέχουν μερική συμμετοχή στην αλήθεια που αποκαλύφθηκε πλήρως στον Χριστό¹⁵⁸.

Παρά τη μεγαλύτερη έμφαση που αποδίδεται στη σχέση χριστιανισμού και φιλοσοφίας, η Β΄ Απολογία διατηρεί τον βασικό απολογητικό χαρακτήρα της. Ο Ιουστίνος επαναλαμβάνει τα κύρια επιχειρήματα που είχε ήδη αναπτύξει στην Α΄ Απολογία, υπερασπιζόμενος τους χριστιανούς απέναντι στις κατηγορίες της εποχής και προβάλλοντας τη χριστιανική πίστη ως την πληρέστερη έκφραση της αλήθειας¹⁵⁹.

Εξίσου σημαντικός είναι ο *Διάλογος προς Τρύφωνα*, ο οποίος αποτελεί το αρχαιότερο σωζόμενο έργο χριστιανικού διαλόγου με τον Ιουδαϊσμό. Στο έργο αυτό ο Ιουστίνος επιχειρεί να αποδείξει ότι οι μεσσιανικές προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης εκπληρώθηκαν στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού και ότι η Εκκλησία αποτελεί τη συνέχεια και την ολοκλήρωση της ιστορίας του λαού του Θεού. Η χρήση της Αγίας Γραφής ως θεμελίου της επιχειρηματολογίας του αποκαλύπτει ότι, παρά τη βαθιά φιλοσοφική του παιδεία, ο Ιουστίνος θεωρεί τελικά την Αποκάλυψη και όχι τη φιλοσοφία ως την ύψιστη πηγή της αλήθειας¹⁶⁰.

Η δημόσια δράση του Ιουστίνου στη Ρώμη δεν περιορίστηκε στη διδασκαλία και στη συγγραφή απολογητικών έργων, αλλά επεκτάθηκε και στην ενεργό υπεράσπιση της χριστιανικής κοινότητας απέναντι στις προκαταλήψεις της εποχής. Η παρουσία του στον δημόσιο χώρο προκάλεσε την αντίδραση εκπροσώπων των φιλοσοφικών σχολών, ιδιαίτερα του Κυνικού φιλοσόφου Κρήσκεντος, τον οποίο ο ίδιος κατονομάζει ως βασικό υποκινητή της εχθρότητας εναντίον του. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η αντιπαράθεση αυτή συνέβαλε στην παραπομπή του ενώπιον των ρωμαϊκών αρχών κατά την περίοδο της βασιλείας του Μάρκου Αυρηλίου. Κατά τη διάρκεια της ανάκρισης, ο Ιουστίνος αρνήθηκε να θυσιάσει στους θεούς της αυτοκρατορίας ή να αποκηρύξει τη χριστιανική πίστη, επιμένοντας ότι η λατρεία ανήκει αποκλειστικά στον έναν αληθινό Θεό. Η στάση του αυτή οδήγησε στην καταδίκη και στον αποκεφαλισμό του, πιθανότατα μεταξύ των ετών 165 και 167 μ.Χ., γεγονός που επισφράγισε με το μαρτύριό του την αυθεντικότητα της διδασκαλίας του¹⁶¹.

¹⁵⁸ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 8, PG 6, 457AB.

¹⁵⁹ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 10, PG 6, 460B-461B.

¹⁶⁰ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Πρός Τρύφωνα Ιουδαίον Διάλογος*, 7, 8, PG 6, 492A-493B.

¹⁶¹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 239-241.

Το μαρτύριο του Ιουστίνου δεν αποτελεί απλώς το βιολογικό τέλος ενός εκκλησιαστικού συγγραφέα, αλλά την έμπρακτη επιβεβαίωση της απολογητικής του θεολογίας. Για τον ίδιο, η αλήθεια δεν αποτελούσε αντικείμενο αποκλειστικά διανοητικής αναζήτησης, αλλά πραγματικότητα που απαιτούσε προσωπική μαρτυρία και, εφόσον χρειαζόταν, θυσία της ίδιας της ζωής. Η σύνδεση φιλοσοφίας και μαρτυρίου είναι χαρακτηριστική της σκέψης του, καθώς θεωρούσε ότι ο αληθινός φιλόσοφος δεν περιορίζεται στη θεωρητική αναζήτηση του αγαθού, αλλά καλείται να ζήσει σύμφωνα με αυτό, ακόμη και όταν η πιστότητα στην αλήθεια συνεπάγεται διωγμό ή θάνατο. Η στάση αυτή προσδίδει στη μορφή του ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της Εκκλησίας, αφού στο πρόσωπό του η φιλοσοφική αναζήτηση, η θεολογική διδασκαλία και η μαρτυρική ομολογία συνυπάρχουν ως αδιάσπαστη ενότητα¹⁶².

Η σημασία του Ιουστίνου για τη διαμόρφωση της χριστιανικής σκέψης υπερβαίνει τα όρια της απολογητικής γραμματείας. Υπήρξε ο πρώτος εκκλησιαστικός συγγραφέας που επιχείρησε συστηματικά να εκφράσει τη χριστιανική πίστη με όρους κατανοητούς στον ελληνικό φιλοσοφικό κόσμο, χωρίς να αλλοιώσει το περιεχόμενο της Αποκάλυψης. Η επιλογή αυτή δεν συνιστά προσπάθεια φιλοσοφικοποίησης του Χριστιανισμού, αλλά αξιοποίηση της ελληνικής εννοιολογικής γλώσσας ως μέσου επικοινωνίας της εκκλησιαστικής εμπειρίας. Η θεολογία του δεν οικοδομείται πάνω στη φιλοσοφία, αλλά στη θεία Αποκάλυψη· η φιλοσοφία λειτουργεί ως εργαλείο διατύπωσης, ερμηνείας και υπεράσπισης της πίστης απέναντι σε ένα μορφωμένο ακροατήριο. Με τον τρόπο αυτό ο Ιουστίνος εγκαινιάζει μια μεθοδολογική παράδοση που θα αναπτυχθεί συστηματικότερα από τους μεγάλους Πατέρες της Αλεξανδρινής Σχολής και αργότερα από τους Καππαδόκες Πατέρες¹⁶³.

Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική και ως προς την αποκατάσταση της σχέσης μεταξύ πίστης και λογικής. Σε μια εποχή κατά την οποία οι χριστιανοί κατηγορούνταν ως φορείς δεισιδαιμονίας και ανορθολογισμού, ο Ιουστίνος υποστήριξε ότι η χριστιανική πίστη όχι μόνο δεν αντιστρατεύεται τον ορθό λόγο, αλλά αποτελεί την πληρέστερη έκφρασή του. Η αναζήτηση της αλήθειας, που χαρακτήριζε τους μεγάλους Έλληνες φιλοσόφους, βρίσκει, κατά τον ίδιο, την ολοκλήρωσή της στο πρόσωπο του Χριστού, ο οποίος είναι ο ενσαρκωμένος Λόγος του Θεού.

¹⁶² Ο.π.

¹⁶³ H. Chadwick, Henry. *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement, and Origen*. (Oxford: Oxford University Press, 1966), p. 55.

Έτσι, η φιλοσοφία δεν καταργείται, αλλά αποκτά νέο προσανατολισμό, καθώς οδηγείται από τη μερική γνώση στην πληρότητα της θεογνωσίας¹⁶⁴.

Παράλληλα, ο Ιουστίνος διαμόρφωσε ένα νέο πρότυπο δημόσιου θεολογικού λόγου, το οποίο συνδυάζει βιβλική τεκμηρίωση, φιλοσοφική επιχειρηματολογία και νομική συλλογιστική. Οι *Απολογίες* του δεν περιορίζονται στην ανασκευή των κατηγοριών εναντίον των χριστιανών, αλλά παρουσιάζουν την Εκκλησία ως κοινότητα πίστεως, ήθους και κοινωνικής ευθύνης, αναδεικνύοντας την εσωτερική συνοχή της χριστιανικής διδασκαλίας. Η μέθοδος αυτή επηρέασε βαθιά την κατοπινή απολογητική παράδοση και αποτέλεσε σημείο αναφοράς για μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως ο Αθηναγόρας, ο Θεόφιλος Αντιοχείας, ο Κλήμης Αλεξανδρείας και ο Ωριγένης, οι οποίοι συνέχισαν τον διάλογο της Εκκλησίας με την ελληνική διάνοηση αξιοποιώντας την ίδια βασική αρχή: ότι κάθε γνήσια αναζήτηση της αλήθειας βρίσκει την πληρότητά της στην Αποκάλυψη του Θεού εν Χριστώ¹⁶⁵.

Συνολικά, ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας αναδεικνύεται ως η κατεξοχήν μορφή που γεφυρώνει τον κόσμο της ελληνικής φιλοσοφίας με τη θεολογία της αρχαίας Εκκλησίας. Η πορεία του από τη φιλοσοφική αναζήτηση στη χριστιανική πίστη, η απολογητική του δραστηριότητα, η προσήλωσή του στην έννοια του Λόγου και η μαρτυρική ολοκλήρωση της ζωής του συνθέτουν μια προσωπικότητα που σφράγισε καθοριστικά την ιστορία της πατερικής σκέψης. Η ιδιαίτερη αυτή σύνθεση φιλοσοφικής παιδείας, θεολογικής εμβάθυνσης και εκκλησιαστικής μαρτυρίας εξηγεί γιατί η Εκκλησία τον τιμά όχι μόνο ως μάρτυρα της πίστεως, αλλά και ως τον πρώτο μεγάλο θεολόγο της απολογητικής περιόδου. Μέσα από το έργο του καθίσταται σαφές ότι η χριστιανική πίστη δεν αναιρεί τη λογική αναζήτηση της αλήθειας, αλλά την ολοκληρώνει, προσφέροντας στον άνθρωπο την πληρότητα της γνώσης που αποκαλύπτεται στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού. Η θεολογική ανάπτυξη αυτής της αντίληψης εκφράζεται κυρίως στη διδασκαλία του περί του Λόγου και του σπερματικού Λόγου, η οποία αποτελεί τον θεμελιώδη άξονα της σκέψης του και θα εξεταστεί αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.

¹⁶⁴ Ο.π.

¹⁶⁵ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 241-242.

2.4.2. Η φιλοσοφική πορεία και η θεολογική συγκρότηση του Ιουστίνου του Μάρτυρος

Η θεολογία του Ιουστίνου του Μάρτυρος αποτελεί μία από τις πρώτες συστηματικές προσπάθειες διατύπωσης της χριστιανικής πίστης με τρόπο κατανοητό στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, χωρίς όμως να απομακρύνεται από το περιεχόμενο της εκκλησιαστικής Αποκάλυψης. Ενώ η προηγούμενη ενότητα ανέδειξε τη διαδρομή του από τη φιλοσοφική αναζήτηση στη χριστιανική πίστη, η παρούσα εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Ιουστίνος οικοδόμησε ένα πρωτότυπο θεολογικό σύστημα, αξιοποιώντας επιλεκτικά την ελληνική φιλοσοφική ορολογία προκειμένου να εκφράσει το χριστιανικό μήνυμα. Η προσπάθειά του δεν αποσκοπεί στη φιλοσοφικοποίηση του Ευαγγελίου ούτε στη θεμελίωση της θεολογίας πάνω στον ελληνικό στοχασμό· αντίθετα, επιδιώκει να καταδείξει ότι η αλήθεια που αναζητούσαν οι φιλόσοφοι βρίσκει την πληρότητά της στην ενανθρώπιση του προαιωνίου Λόγου, δηλαδή του Ιησού Χριστού¹⁶⁶.

Κεντρικός άξονας της θεολογικής σκέψης του Ιουστίνου είναι η χριστολογική ερμηνεία του Λόγου. Ο Λόγος δεν νοείται ως αφηρημένη κοσμική δύναμη ή απρόσωπη λογική αρχή, αλλά ως το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, ο Υιός του Θεού, ο οποίος προϋπάρχει της δημιουργίας, συμμετέχει στη δημιουργική ενέργεια του Πατέρα και αποκαλύπτεται οριστικά με την ενανθρώπησή Του. Η χρήση του όρου «Λόγος» επιτρέπει στον Ιουστίνo να συνομιλήσει με το μορφωμένο ελληνικό ακροατήριο, το οποίο ήταν ήδη εξοικειωμένο με τη φιλοσοφική σημασία του όρου, κυρίως μέσω του Ηρακλείτου και των Στωικών. Ωστόσο, το περιεχόμενο που αποδίδει στον όρο διαφοροποιείται ριζικά από τις φιλοσοφικές αντιλήψεις, καθώς ο Λόγος ταυτίζεται αποκλειστικά με το πρόσωπο του Χριστού και με την ιστορική οικονομία της σωτηρίας. Έτσι, η φιλοσοφική έννοια μετασχηματίζεται σε χριστολογική κατηγορία και αποκτά σωτηριολογική διάσταση¹⁶⁷.

Η χριστοκεντρική αυτή θεώρηση αποτελεί τη βάση της γνωστότερης ίσως συμβολής του Ιουστίνου στη χριστιανική θεολογία, δηλαδή της θεωρίας του σπερματικού Λόγου (*λόγος σπερματικός*). Σύμφωνα με αυτή, ο προαιώνιος Λόγος ενεργούσε στον κόσμο ήδη πριν από την ιστορική ενανθρώπησή Του, φωτίζοντας κάθε άνθρωπο με «σπέρματα» αλήθειας. Τα σπέρματα

¹⁶⁶ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 238.

¹⁶⁷ H. Chadwick, Henry. *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement, and Origen*. (Oxford: Oxford University Press, 1966), p. 55.

αυτά δεν συνιστούν πλήρη γνώση του Θεού ούτε εξασφαλίζουν από μόνα τους τη σωτηρία· αποτελούν όμως πραγματική συμμετοχή του ανθρώπου σε επιμέρους εκφάνσεις της αλήθειας και εξηγούν γιατί στην ιστορία της ανθρωπότητας διατυπώθηκαν ορθές αντιλήψεις σχετικά με την ηθική, τη δικαιοσύνη και τη θεία πραγματικότητα¹⁶⁸.

Η θεωρία αυτή αποτελεί δημιουργική σύνθεση της χριστιανικής διδασκαλίας με ορισμένα στοιχεία της στωικής φιλοσοφίας, χωρίς όμως να ταυτίζεται με αυτήν. Στον Στωικισμό, ο «σπερματικός λόγος» περιγράφει την έμφυτη λογική δύναμη που διαπερνά το σύμπαν και καθορίζει την εξέλιξη όλων των όντων. Ο Ιουστίνος διατηρεί τη γλωσσική μορφή του όρου, αλλά μεταβάλλει ριζικά το περιεχόμενό του. Ο σπερματικός Λόγος δεν αποτελεί απρόσωπη φυσική δύναμη· είναι η ενέργεια του ίδιου του Χριστού μέσα στην ιστορία πριν από την ενανθρώπιση. Με τον τρόπο αυτό, η φιλοσοφική έννοια αποκτά σαφές χριστολογικό περιεχόμενο και εντάσσεται οργανικά στο σχέδιο της θείας οικονομίας¹⁶⁹.

Η διδασκαλία περί του σπερματικού Λόγου επιτρέπει στον Ιουστίνο να ερμηνεύσει με νέο τρόπο την παρουσία της αλήθειας στον προχριστιανικό κόσμο. Όσα αληθινά και αγαθά διατύπωσαν οι Έλληνες φιλόσοφοι δεν αποδίδονται στην αυτάρκεια της ανθρώπινης λογικής, αλλά στη μερική συμμετοχή τους στον προαιώνιο Λόγο. Για τον λόγο αυτό διατυπώνει τη γνωστή φράση ότι «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστίν»¹⁷⁰ ποστηρίζοντας ότι κάθε αυθεντική αλήθεια ανήκει τελικά στον Χριστό, ανεξάρτητα από το ποιος την εξέφρασε. Η θέση αυτή δεν καταργεί την πρωτοτυπία της χριστιανικής Αποκάλυψης, αλλά αναγνωρίζει ότι ο Θεός δεν άφησε ποτέ τον κόσμο χωρίς μαρτυρία της παρουσίας Του¹⁷¹.

Η θεωρία του σπερματικού Λόγου οδηγεί τον Ιουστίνο σε μία από τις πλέον πρωτότυπες και συζητημένες θέσεις της πρώιμης χριστιανικής θεολογίας, σύμφωνα με την οποία ορισμένοι προχριστιανικοί φιλόσοφοι μπορούν να χαρακτηρισθούν, κατά κάποιον τρόπο, «Χριστιανοί προ Χριστού»¹⁷². Η διατύπωση αυτή δεν υποδηλώνει ότι οι φιλόσοφοι ανήκαν στην Εκκλησία ή ότι διέθεταν την πληρότητα της χριστιανικής πίστης, αλλά ότι έζησαν σύμφωνα με τον Λόγο, συμμετέχοντας μερικώς στην αλήθεια που αποκαλύφθηκε πλήρως με την ενανθρώπιση του

¹⁶⁸ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 13, PG 6, 465BC, 468A

¹⁶⁹ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 8, PG 6, 457B.

¹⁷⁰ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 13, PG 6, 465C.

¹⁷¹ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 13, PG 6, 468A

¹⁷² Μ. Γ. Χούλης, *Ελληνοκεντρικός Πολυθεϊσμός ή Ελληνοχριστιανισμός;* (Ερμούπολη Σύρου: Ιερά Μητρόπολις Σύρου, Δεκέμβριος 2003), σ. 25.

Χριστού. Στο πλαίσιο αυτό, ο Ιουστίνος αναφέρεται κυρίως στον Σωκράτη και στον Ηράκλειτο, τους οποίους θεωρεί χαρακτηριστικά παραδείγματα ανθρώπων που αναζήτησαν την αλήθεια, αντιστάθηκαν στην πλάνη της ειδωλολατρίας και υπέστησαν διωγμούς εξαιτίας της προσήλωσής τους στον λόγο και στην αρετή¹⁷³

Συγκεκριμένα, η θεωρία του σπερματικού Λόγου επιτρέπει στον Ιουστίνo να αποτιμήσει κριτικά την προχριστιανική ελληνική φιλοσοφία εντός ενός χριστιανικού πλαισίου, χωρίς να μετατρέψει τη φιλοσοφία σε θεμέλιο της θεολογίας¹⁷⁴. Κατά τον Ιουστίνo, ό,τι αληθές, καλό και ωφέλιμο διατυπώθηκε από προχριστιανικούς στοχαστές μπορεί να νοηθεί ως μερική συμμετοχή σε σπέρματα του Λόγου, ενώ η πληρότητα της αλήθειας δεν αποδίδεται στη φιλοσοφική έρευνα αλλά στην αποκάλυψη του Λόγου εν Χριστώ. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η περίφημη διατύπωση «Όσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι»¹⁷⁵, η οποία λειτουργεί ως απολογητικό επιχείρημα καθολικότητας και συνέχειας της αλήθειας¹⁷⁶.

Με αυτή τη συλλογιστική, ο Ιουστίνος μπορεί να χαρακτηρίσει πρόσωπα όπως ο Σωκράτης και ο Ηράκλειτος, που «έζησαν μετὰ Λόγου», ως «Χριστιανούς προ Χριστού», όχι με την έννοια της εκκλησιαστικής ένταξης, αλλά ως πρόσωπα που μετείχαν μερικῶς σε αλήθειες που ο Λόγος καθιστούσε προσβάσιμες. Η θέση αυτή δεν αποσκοπεί σε εξιδανίκευση της φιλοσοφίας ως συστήματος, αλλά σε απολογητική γέφυρα προς το μορφωμένο ελληνορωμαϊκό κοινό, δείχνοντας ότι η πίστη δεν αντιστρατεύεται τη λογική αναζήτηση, ενώ ταυτόχρονα υπερβαίνει τα όριά της μέσω της Αποκάλυψης¹⁷⁷. Έτσι, η ελληνική φιλοσοφική κληρονομιά αναγνωρίζεται ως πολύτιμη, αλλά ατελής, ως προς την πληρότητα της αλήθειας, και υποτάσσεται κριτικά στο κριτήριο της χριστιανικής ομολογίας και της εκκλησιαστικής εμπειρίας.¹⁷⁸

Ιδιαίτερα, ο Σωκράτης κατέχει εξέχουσα θέση στη θεολογική επιχειρηματολογία του Ιουστίνου. Δεν παρουσιάζεται απλῶς ως ένας σπουδαῖος φιλόσοφος της αρχαιότητας, αλλά ως πρόσωπο που, ακολουθώντας τον ορθό λόγο, αντιτάχθηκε στις επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής του και επιχείρησε να οδηγήσει τους ανθρώπους στην αναζήτηση της

¹⁷³ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 10, 13, PG 6, 460B-461B, 465BC, 468A

¹⁷⁴ Ο.π.

¹⁷⁵ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Β΄*, 13, PG 6, 465C. Μ. Γ. Χούλης, *Ελληνοκεντρικός Πολυθεϊσμός ή Ελληνοχριστιανισμός;* (Ερμούπολη Σύρου: Ιερά Μητρόπολις Σύρου, Δεκέμβριος 2003), σ. 25.

¹⁷⁶ Γ. Μαρτζέλος, «Η βιβλική προέλευση της θεολογίας του “σπερματικού λόγου”, η θέση της μέσα στην Ορθόδοξη παράδοση και η επικαιρότητά της για τη σύγχρονη Ορθοδοξία». *Θεολογία* 85 (2014), σ. 359-378. ειδικ. 362, 370.

¹⁷⁷ Ο.π., σ. 774 κ.ε..

¹⁷⁸ Σ Δεσπότης, *Αποστόλου Παύλου Ποιμαντικές Επιστολές*, (Αθήνα: έννοια, 2018), σ. 55-66.

αλήθειας¹⁷⁹. Ο Ιουστίνος θεωρεί ότι η καταδίκη του Σωκράτη προήλθε από τις ίδιες δαιμονικές δυνάμεις που αργότερα υποκίνησαν τους διωγμούς εναντίον του Χριστού και των χριστιανών¹⁸⁰. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί μια ιστορική και θεολογική συνέχεια ανάμεσα στον προχριστιανικό κόσμο και στη χριστιανική εποχή, υποστηρίζοντας ότι η αντίσταση απέναντι στην αλήθεια δεν αποτελεί νέο φαινόμενο, αλλά διατρέχει ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία. Η αναφορά στον Σωκράτη λειτουργεί επομένως όχι μόνο ως φιλοσοφική αξιολόγηση, αλλά και ως απολογητικό επιχείρημα, μέσω του οποίου αποδεικνύεται ότι οι διωγμοί των χριστιανών δεν οφείλονται στην εγκληματική τους συμπεριφορά, αλλά στην αντίδραση του κόσμου απέναντι στην αλήθεια¹⁸¹.

Η θεώρηση αυτή επιτρέπει στον Ιουστίνο να αναγνωρίσει την αξία της ελληνικής φιλοσοφίας, χωρίς όμως να της αποδώσει αυτοτελή σωτηριολογική σημασία. Οι φιλόσοφοι, ακόμη και οι σπουδαιότεροι, κατείχαν μόνο τμήματα της αλήθειας, επειδή η γνώση τους στηριζόταν στη φυσική λογική και όχι στην πλήρη αποκάλυψη του Θεού. Ως εκ τούτου, η φιλοσοφία παραμένει ελλιπής και αδυνατεί να οδηγήσει από μόνη της στη σωτηρία. Η πληρότητα της αλήθειας ανήκει αποκλειστικά στον Χριστό, ο οποίος δεν αποτελεί απλώς τον ανώτερο φιλόσοφο ή διδάσκαλο της ηθικής, αλλά τον ίδιο τον ενανθρωπήσαντα Λόγο του Θεού. Η διάκριση αυτή είναι θεμελιώδης για τη σκέψη του Ιουστίνου, καθώς διασφαλίζει ότι η αποδοχή της αξίας της φιλοσοφίας δεν συνεπάγεται εξίσωση της ανθρώπινης σοφίας με τη θεία Αποκάλυψη.

Στο ίδιο θεολογικό πλαίσιο εντάσσεται και η άποψη του Ιουστίνου σχετικά με την ιστορική προτεραιότητα της βιβλικής Αποκάλυψης έναντι της ελληνικής φιλοσοφίας. Υποστηρίζει ότι οι προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης προηγήθηκαν χρονικά των Ελλήνων φιλοσόφων και ότι οι αλήθειες που διατύπωσαν οι τελευταίοι προέρχονται, άμεσα ή έμμεσα, από την προφητική παράδοση του Ισραήλ. Η θέση αυτή, η οποία απαντά και σε άλλους απολογητές του 2ου αιώνα, αποσκοπεί κυρίως στην ανάδειξη της υπεροχής της θείας Αποκάλυψης έναντι κάθε ανθρώπινης σοφίας. Με τον τρόπο αυτό ο Ιουστίνος διαφυλάσσει την απόλυτη αυθεντία της Αγίας Γραφής,

¹⁷⁹ Ιουστίνος Μάρτυρ και Φιλόσοφος, *Απολογία Α'*, 5, PG 6, 356B.

¹⁸⁰ Ο.π.

¹⁸¹ Γ. Μαρτζέλος, «Η βιβλική προέλευση της θεολογίας του “σπερματικού λόγου”, η θέση της μέσα στην Ορθόδοξη παράδοση και η επικαιρότητά της για τη σύγχρονη Ορθοδοξία». *Θεολογία* 85 (2014), σ. 376.

ενώ ταυτόχρονα μπορεί να εξηγήσει γιατί συναντώνται ομοιότητες ανάμεσα στη χριστιανική διδασκαλία και σε ορισμένες φιλοσοφικές αντιλήψεις της ελληνικής αρχαιότητας¹⁸².

Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ο Ιουστίνος αντιλαμβάνεται τη σχέση μεταξύ πίστης και λογικής. Η λογική δεν απορρίπτεται ούτε υποβαθμίζεται· αντίθετα, θεωρείται θεόσδοτο γνώρισμα του ανθρώπου, το οποίο τον καθιστά ικανό να αναζητήσει την αλήθεια. Ωστόσο, η ανθρώπινη λογική παραμένει πεπερασμένη και αδυνατεί να φθάσει από μόνη της στην πλήρη γνώση του Θεού. Η ολοκλήρωση της γνώσης επιτυγχάνεται μόνο όταν η λογική φωτίζεται από τη θεία Αποκάλυψη. Έτσι, η φιλοσοφία αποκτά προπαιδευτικό χαρακτήρα· προετοιμάζει τον άνθρωπο για την αποδοχή του Ευαγγελίου, χωρίς όμως να μπορεί να υποκαταστήσει τη σωτηριολογική σημασία της ενανθρώπισης του Λόγου. Η αντίληψη αυτή θα επηρεάσει βαθιά τη μεταγενέστερη πατερική παράδοση, ιδιαίτερα την Αλεξανδρινή Σχολή, όπου ο Κλήμης Αλεξανδρείας θα χαρακτηρίσει τη φιλοσοφία «παιδαγωγό» των Ελλήνων προς τον Χριστό, ενώ ο Ωριγένης θα αξιοποιήσει συστηματικότερα τη φιλοσοφική ορολογία για την ερμηνεία της Αγίας Γραφής¹⁸³.

Παράλληλα, η θεολογία του Ιουστίνου διαμορφώνει ένα νέο πρότυπο χριστιανικής απολογητικής, στο οποίο η υπεράσπιση της πίστης δεν στηρίζεται αποκλειστικά στην παράθεση βιβλικών χωρίων, αλλά συνδυάζει την Αγία Γραφή, τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία και την ιστορική τεκμηρίωση. Η μέθοδος αυτή αποδεικνύει ότι η χριστιανική θεολογία μπορεί να αναπτύξει διάλογο με τον πολιτισμό της εποχής της, χωρίς να απεμπολεί την εκκλησιαστική της ταυτότητα. Η χρήση φιλοσοφικών όρων, όπως ο «Λόγος», δεν σημαίνει εξάρτηση από την ελληνική φιλοσοφία, αλλά αξιοποίηση ενός ήδη γνωστού εννοιολογικού πλαισίου για την αποτελεσματικότερη διατύπωση της χριστιανικής διδασκαλίας. Η φιλοσοφική γλώσσα μετατρέπεται έτσι σε μέσο θεολογικής έκφρασης και όχι σε κριτήριο της αλήθειας της πίστης¹⁸⁴.

Συνοψίζοντας, η θεολογία του Ιουστίνου του Μάρτυρος σηματοδοτεί μια αποφασιστική καμπή στην ιστορία της πρώιμης Εκκλησίας. Η χριστοκεντρική ερμηνεία του Λόγου, η θεωρία του σπερματικού Λόγου, η αναγνώριση των στοιχείων αλήθειας στην ελληνική φιλοσοφία και η

¹⁸² E. Artemi, "Embracing Greek philosophical thinking in the fathers of the 2nd - 5th centuries", *Vox Patrum*, 65, (2016), p. 38, <https://doi.org/10.31743/vp.3492>

¹⁸³ H. Chadwick, Henry. *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement, and Origen*. (Oxford: Oxford University Press, 1966), p. 143.

¹⁸⁴ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 240.

σαφής υπαγωγή τους στην πληρότητα της θείας Αποκάλυψης συνιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της θεολογικής του σκέψης. Μέσα από αυτή τη σύνθεση ο Ιουστίνος κατόρθωσε να οικοδομήσει μία γέφυρα ανάμεσα στον ελληνικό φιλοσοφικό πολιτισμό και τη χριστιανική πίστη, χωρίς να συγχέει τα δύο αυτά πεδία. Αντίθετα, υποστήριξε ότι κάθε αυθεντική αναζήτηση της αλήθειας οδηγεί τελικά στον Χριστό, ο οποίος αποτελεί την πηγή και το πλήρωμα κάθε γνώσης. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη της πατερικής θεολογίας, καθώς έθεσε τις βάσεις για τον δημιουργικό διάλογο της Εκκλησίας με την ελληνική διάνοηση και επηρέασε βαθιά τη θεολογική σκέψη των μεταγενέστερων Πατέρων.

2.5 Τατιανός ο Σύρος

2.5.1 Η ζωή και το έργο του Απολογητή Τατιανού του Σύρου

Ο Τατιανός ο Σύρος συγκαταλέγεται μεταξύ των απολογητών του 2ου αιώνα και αποτελεί μία από τις πλέον ιδιότυπες προσωπικότητες της πρώιμης χριστιανικής γραμματείας¹⁸⁵. Γεννήθηκε περί το 120 μ.Χ. στην Ασσυρία, στην περιοχή μεταξύ των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη, δηλαδή στην ανατολική περιφέρεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Καταγόταν από εθνική οικογένεια και έλαβε εκτενή ελληνική παιδεία, γεγονός που του επέτρεψε να γνωρίσει σε βάθος την ελληνική φιλοσοφία, τη ρητορική και τις θρησκευτικές παραδόσεις της εποχής του¹⁸⁶. Από νεαρή ηλικία πραγματοποίησε πολυάριθμα ταξίδια σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας, προκειμένου να γνωρίσει τα θρησκευτικά συστήματα και τα μυστήρια των λαών της Ανατολής, αναζητώντας απαντήσεις στα υπαρξιακά και φιλοσοφικά του ερωτήματα¹⁸⁷.

Η αναζήτησή του αυτή τον οδήγησε τελικά στη Ρώμη, όπου ήρθε σε επαφή με τον Χριστιανισμό. Καθοριστική υπήρξε η γνωριμία του με τις Αγίες Γραφές, τις οποίες ο ίδιος χαρακτηρίζει ως «βαρβαρικά γράμματα»¹⁸⁸, δηλαδή κείμενα ξένα προς την ελληνική φιλολογική παράδοση, τα οποία όμως διέκρινε για την απλότητα του ύφους τους, το υψηλό ηθικό τους περιεχόμενο και τη δύναμη της προφητικής τους διδασκαλίας. Η εμπειρία αυτή υπήρξε αποφασιστική για τη μεταστροφή του στη χριστιανική πίστη¹⁸⁹.

Στη Ρώμη μαθήτευσε κοντά στον Ιουστίνο τον Μάρτυρα, τον σπουδαιότερο ίσως χριστιανό απολογητή του 2ου αιώνα. Η σχέση δασκάλου και μαθητή επηρέασε βαθιά τη θεολογική και απολογητική του συγκρότηση. Μετά όμως το μαρτύριο του Ιουστίνου, περίπου το 165 μ.Χ., ο Τατιανός άρχισε να απομακρύνεται σταδιακά από τη θεολογική γραμμή του

¹⁸⁵ Ν. Τζιράκης, *Απολογητές: Συμβολή εις στη σχέση των απολογιών με την αρχαία ελληνική γραμματεία*, (Αθήνα: εκδ. Αρμός, 2003), σ. 219.

¹⁸⁶ Ο.π., σ. 220.

¹⁸⁷ Ο.π., σ. 224.

¹⁸⁸ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 29, PG 6, 868A: «Περιόντι δέ μοι τὰ σπουδαῖα συνέβη γραφαῖς τισὶν ἐντυχεῖν βαρβαρικαῖς, πρεσβυτέραις μὲν ὡς πρὸς τὰ Ἑλλήνων δόγματα...». Ο Μ. Αποστολίδης τονίζει ότι «Ο όρος βαρβαρικός για τον Τατιανό όχι μόνο δεν έχει αρνητική σημασία όπως είχε συνήθως εκείνην την εποχή αλλά και σήμερα αλλά τιμητική», Μ. Θ. Αποστολίδης, *Εἰδῶλα καὶ εἰδωλολατρία στα συγγράμματα των Απολογητών του Β' Αιώνας*, (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ 2009) σ. 72.

¹⁸⁹ Ν. Τζιράκης, *Απολογητές: Συμβολή εις στη σχέση των απολογιών με την αρχαία ελληνική γραμματεία*, (Αθήνα: εκδ. Αρμός, 2003), σ. 220.

διδασκάλου του. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ειρηναίου Λυώνος, που παραθέτει ο Ευσέβιος Καισαρείας, ο Τατιανός ανέπτυξε ιδιαίτερη διδασκαλία, η οποία τελικά τον οδήγησε εκτός της εκκλησιαστικής κοινωνίας¹⁹⁰.

Μετά την αναχώρησή του από τη Ρώμη περιόδευσε στη Συρία, στη Μεσοποταμία, στην Κιλικία και στην Πισιδία, πριν εγκατασταθεί σε άγνωστη πόλη της Μεσοποταμίας, όπου ίδρυσε σχολή και δίδαξε τις προσωπικές του θεολογικές αντιλήψεις¹⁹¹. Κατά την περίοδο αυτή προσχώρησε στον Εγκρατιτισμό¹⁹², μία ασκητική γνωστική κίνηση που υποστήριζε την πλήρη αποχή από τον γάμο, την κατανάλωση κρέατος και οίνου, ακόμη και κατά την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας. Η αυστηρή αυτή ασκητική αντίληψη αποτυπώνει τον έντονο ηθικό και δυϊστικό χαρακτήρα της σκέψης του¹⁹³.

Παρά την εκκλησιαστική του απομάκρυνση, η συγγραφική του δραστηριότητα υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Το γνωστότερο έργο του είναι ο *Λόγος πρὸς Ἑλληνας*¹⁹⁴, ο οποίος αποτελεί μία από τις πλέον δυναμικές απολογίες του 2ου αιώνα, αν και όπως επισημαίνει ο καθηγητής Χρήστου γράφτηκε κατά την περίοδο που είχε αρχίσει να μυήεται στον γνωστικισμό¹⁹⁵. Παράλληλα συνέγραψε το περίφημο *Διατεσσάρων*¹⁹⁶, δηλαδή μία ενιαία σύνθεση των τεσσάρων κανονικών Ευαγγελίων. Το έργο αυτό γνώρισε εξαιρετικά μεγάλη διάδοση στις Εκκλησίες της Συρίας μέχρι τον 4ο αιώνα, όταν αντικαταστάθηκε από το τετραεγγέλιο της επίσημης εκκλησιαστικής παράδοσης. Πολλά ακόμη συγγράμματά του φαίνεται ότι χάθηκαν, πιθανότατα λόγω της σύνδεσής του με την εγκρατική αίρεση¹⁹⁷.

Ο χρόνος και ο τόπος του θανάτου του παραμένουν άγνωστοι¹⁹⁸. Παρά τη μεταγενέστερη απομάκρυνσή του από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση, η προσωπικότητα του Τατιανού εξακολουθεί να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το έργο του αποτυπώνει τόσο την

¹⁹⁰ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IV.29, PG 20, 400A-C.

¹⁹¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 602.

¹⁹² Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IV.28-29, PG 20, 400AB

¹⁹³ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 604.

¹⁹⁴ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 289. «Η άποψη του καθηγητή Παπαδόπουλου, ότι δηλαδή το συγκεκριμένο έργο του Τατιανού αποτελεί εξαγγελία του προγράμματος του διδασκαλείου του, το αφαιρεί από τη λίστα των απολογητικών έργων διότι ο λόγος συγγραφής του δεν είναι απολογητικός». Η παραπάνω άποψη, σύμφωνα και με τον καθηγητή Τζιράκη δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ν. Τζιράκης, *Απολογητές: Συμβολή εις στη σχέση των απολογιών με την αρχαία ελληνική γραμματεία*, (Αθήνα: εκδ. Αρμός, 2003), σ. 221, υποσημ. 4.

¹⁹⁵ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 603.

¹⁹⁶ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 289.

¹⁹⁷ Ο.π.

¹⁹⁸ Ο.π.

έντονη απολογητική αντιπαράθεση του Χριστιανισμού με τον ελληνικό κόσμο όσο και τις εσωτερικές θεολογικές αναζητήσεις της Εκκλησίας κατά τον δεύτερο αιώνα¹⁹⁹.

2.5.2 Η θεολογική σκέψη του Τατιανού

Η θεολογική σκέψη του Τατιανού παρουσιάζει εμφανείς ομοιότητες με εκείνη του διδασκάλου του Ιουστίνου, αλλά ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη αυστηρότητα, έντονο ασκητισμό και σαφή αποστασιοποίηση από την ελληνική φιλοσοφία. Ενώ ο Ιουστίνος αναζητούσε στοιχεία αλήθειας μέσα στην ελληνική σκέψη μέσω της θεωρίας του σπερματικού Λόγου, ο Τατιανός υιοθετεί σαφώς πιο συγκρουσιακή στάση απέναντι στον ελληνικό πολιτισμό, θεωρώντας ότι η φιλοσοφία και η ειδωλολατρική θρησκεία αποτελούν εκφράσεις ανθρώπινης πλάνης και ηθικής διαφθοράς²⁰⁰.

Στο έργο του *Λόγος πρὸς Ἑλληνας*, το οποίο πιθανότατα γράφτηκε λίγο μετά το μαρτύριο του Ιουστίνου, επιχειρεί μια συστηματική αποδόμηση της ελληνικής θρησκείας, της μυθολογίας και της φιλοσοφικής παράδοσης²⁰¹. Ο Ευσέβιος Καισαρείας χαρακτηρίζει το έργο αυτό ως «Ὡν μάλιστα παρὰ πολλοῖς μνημονεύεται διαδόσεως αὐτοῦ λόγος, ὁ Πρὸς Ἑλληνας, ἐν ᾧ καὶ τὴν ἀνέκαθεν χρόνων μητρότητα, τῶν παρ' Ἑλλήσιν εὐδοκίμων ἀπάντων προγενεστέραν Μωϋσέα τε καὶ τοὺς Ἑβραίων προφήτας ἀπέφηνε, ὡς δὴ καὶ δοκεῖ τῶν συγγραμμάτων ἀπάντων αὐτοῦ κάλλιστός τε καὶ ὠφελιμώτατος ὑπάρχειν. Καὶ μὲν κατὰ τούσδε, τοιαῦτα ἦν»²⁰². Στο έργο του αυτό ο Τατιανός υποστηρίζει ότι οι Έλληνες δεν υπήρξαν δημιουργοί της αλήθειας, αλλά δανείστηκαν πολλά στοιχεία της σοφίας τους από παλαιότερους λαούς, κυρίως από τους Εβραίους²⁰³. Παράλληλα, αντιπαραβάλλει την αρχαιότητα της βιβλικής αποκαλύψεως προς τη μεταγενέστερη ελληνική φιλοσοφία, επιδιώκοντας να αναδείξει την υπεροχή του Χριστιανισμού τόσο ιστορικά όσο και θεολογικά. Το έργο αυτό έχει έντονα πολεμικό ύφος, όπου δεν επιδιώκει κυρίως συμφιλίωση με τον ελληνικό πολιτισμό αλλά ριζική κριτική του²⁰⁴. Η στρατηγική του

¹⁹⁹ Ο.π.

²⁰⁰ Ο.π.

²⁰¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 606.

²⁰² Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IV.29, PG 20, 401AB

²⁰³ Τατιανός Σύρος, *Πρὸς Ἑλληνας*, 31, PG 6, 868D-872A.

²⁰⁴ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 606.

βασίζεται στη ρητορική ανατροπή, στην αμφισβήτηση του κύρους των ελληνικών θεών και φιλοσόφων, και στην ανάδειξη της ηθικής ανωτερότητας του χριστιανικού βίου. Η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντική διότι δείχνει ότι η απολογητική δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά προσαρμόζεται στην ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα, στο ακροατήριο και στη συγκεκριμένη στόχευση.²⁰⁵

Στο θεολογικό του σύστημα ο Τατιανός αναπτύσσει μια έντονα θεοκεντρική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο Θεός αποτελεί την απόλυτη, άναρχη και υπερβατική αρχή κάθε ύπαρξης. Τον περιγράφει ως αόρατο, ασώματο, άκτιστο και προαιώνιο, ο οποίος προϋπάρχει κάθε δημιουργίας ως η μοναδική πραγματικότητα²⁰⁶. Παρότι χρησιμοποιεί πληθώρα θεολογικών όρων για να περιγράψει τη φύση του Θεού και τη σχέση Του με τον Λόγο, η ορολογία του δεν είναι πάντοτε απολύτως σαφής, γεγονός που έχει οδηγήσει αρκετούς ερευνητές να επισημάνουν ορισμένες ασάφειες και αμφισημίες στη δογματική του σκέψη. Η θεολογία του διαμορφώνεται τόσο από τη διδασκαλία του Ιουστίνου όσο και από στοιχεία που μαρτυρούν την επίδραση γνωστικών αντιλήψεων²⁰⁷.

Κεντρική θέση στη σκέψη του κατέχει ο Λόγος του Θεού. Ο Λόγος προϋπάρχει αιώνια μέσα στον Πατέρα και δεν αποτελεί ανεξάρτητη ή αποκομμένη πραγματικότητα από τη θεία ουσία²⁰⁸. Η πρόοδος Του κατά το έργο της δημιουργίας δεν νοείται ως διαίρεση ή ελάττωση της θεότητας, αλλά ως εκπόρευση που διατηρεί ακέραιη την ενότητα με την πηγή της²⁰⁹. Για να καταστήσει κατανοητή αυτή τη σχέση, ο Τατιανός χρησιμοποιεί την εικόνα της δάδας που ανάβει από άλλη δάδα χωρίς να μειώνεται η αρχική φλόγα, υπογραμμίζοντας έτσι ότι η γέννηση του Λόγου δεν συνεπάγεται αλλοίωση της θείας ουσίας, «Ὡσπερ γὰρ ἀπὸ μιᾶς δαδὸς ἀνάπτεται μὲν πυρὰ πολλὰ, τῆς δὲ πρώτης δαδὸς διὰ τὴν ἑξαπιν τῶν πολλῶν δαδῶν οὐκ ἐλαττουταὶ τὸ φῶς· οὕτω

²⁰⁵ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 22, PG 6, 856A-857A.

²⁰⁶ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 4-5, PG 6, 812D-817B.

²⁰⁷ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 606-607.

²⁰⁸ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 5, PG 6, 817AB: «Ὡσπερ γὰρ ἀπὸ μιᾶς δαδὸς ἀνάπτεται μὲν πυρὰ πολλὰ, τῆς δὲ πρώτης δαδὸς διὰ τὴν ἑξαπιν τῶν πολλῶν δαδῶν οὐκ ἐλαττουταὶ τὸ φῶς· οὕτω καὶ ὁ Λόγος, προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς δυνάμεως, οὐκ ἄλογον πεποίηκε τὸν γεγεννηκότα. Καὶ γὰρ αὐτὸς ἐγὼ λαλῶ, καὶ ὑμεῖς ἀκούετε, καὶ οὐ δῆπου διὰ τῆς μεταδόσεως τοῦ λόγου κενὸς ὁ προσομιλῶν λόγου γίνομαι· προβαλλόμενος δὲ τὴν ἑμαυτοῦ φωνήν, διακοσμεῖν τὴν ὑμῶν ἀδιόργητον ὕλην προτίθεμαι. Καὶ καθάπερ ὁ Λόγος, ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς, ἀντεγέννησε τὴν καθ' ἡμᾶς ποίησιν, αὐτὸς ἑαυτῷ τὴν ὕλην δημιουργήσας· οὕτω κἀγώ, κατὰ τὸν τοῦ Λόγου μίμησιν ἀναγεννηθεὶς, καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ διαβόλου καταλιφθεῖσαν ὑπεύθυνος, μεταρρυθμίζω τῆς συγγενοῦς ὕλης τὴν σύγχυσιν. Οὕτε γὰρ ἄναρχος ἡ ὕλη καθάπερ ὁ Θεός, οὐδὲ διὰ τὸ ἄναρχον καὶ αὐτὴ ἰσοδύναμος τῷ Θεῷ· γεννητὴ δὲ καὶ οὐχ ὑπὸ τοῦ ἄλλου γεγονυῖα, μόνη δὲ ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη».

²⁰⁹ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 5, PG 6, 817A.

καὶ ὁ Λόγος, προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς δυνάμεως, οὐκ ἄλογον πεποίηκε τὸν γεγεννηκότα»²¹⁰. Παράλληλα, εἶναι εμφανὲς ἡ ἐπίδραση τῆς στωικῆς φιλοσοφίας στὴ διάκριση μεταξύ ἐνδιαθέτου καὶ προφορικοῦ Λόγου²¹¹.

Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου πραγματοποιεῖται μέσω τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὸν Τατιανό, φέρνει τὰ πάντα στὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ τὸ μηδέν²¹², «Οὔτε γὰρ ἄναρχος ἡ ὕλη καθάπερ ὁ Θεός, οὐδὲ διὰ τὸ ἄναρχον καὶ αὐτὴ ἰσοδύναμος τῷ Θεῷ· γεννητὴ δὲ καὶ οὐχ ὑπὸ τοῦ ἄλλου γεγонуῖα, μόνῃ δὲ ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη»²¹³. Πρῶτα δημιουργεῖται ὁ ἀγγελικὸς κόσμος καὶ στὴ συνέχεια ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος λαμβάνει ἀπὸ τὸν Δημιουργό τὸ αὐτεξούσιο ὡς θεμελιώδες γνῶρισμα τῆς ὑπαρξέως του²¹⁴. Ἡ ἐλευθερία αὐτή, ὁμως, οδηγεῖ τόσο στὴν πτῶση μέρους τῶν ἀγγέλων ὅσο καὶ στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεὸ ἐξαιτίας τῆς κακῆς χρήσης τῆς²¹⁵. Παρά τὴν πτῶση, ὁ ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὴ δυνατότητα τῆς ἐπιστροφῆς καὶ τῆς ἠθικῆς του ἀνακαίνισης μέσω τῆς θείας χάριτος, γεγονός που ἀναδεικνύει τὴ σημασία τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ευθύνης μέσα στο σωτηριολογικὸ σχέδιο²¹⁶.

Ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὸν Τατιανό, δημιουργήθηκε κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ προοριζόταν ἀρχικὰ γιὰ τὴν ἀθανασία. Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα, ψυχὴ καὶ πνεῦμα, με τὸ σῶμα νὰ ὑπὸκειται στὴ φθορά, ἐνῶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα συνδέονται με τὴν πνευματικὴ κατάσταση καὶ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου με τὸν Θεό²¹⁷. Ἡ τελικὴ ἀποκατάσταση θὰ πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὴ γενικὴ ἀνάσταση, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀνακτήσει τὴν πληρότητα τῆς υπάρξεώς του μέσω τῆς ἐπ' ἀνένωσης τῶν στοιχείων τῆς φύσεώς του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διακρίνεται ἡ ἐπίδραση ἀσκητικῶν καὶ γνωστικίζουσῶν τάσεων, καθὼς ἡ σωτηρία συνδέεται με τὴν επικράτηση τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου ἐναντὶ τῆς ὕλης²¹⁸.

Σημαντικὸ εἶναι τὸ κεφάλαιο 15 τῆς πραγματείας του. Ἐδῶ, ὁ Τατιανὸς ἀναπτύσσει τὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία καὶ σωτηριολογία του, δίνοντας ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴ σχέση ψυχῆς,

²¹⁰ Ο.π.

²¹¹ Ο.π. Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 607.

²¹² Τατιανὸς Σύρος, *Πρὸς Ἑλλήνας*, 5, PG 6, 817A.

²¹³ Ο.π., 5, PG 6, 817B.

²¹⁴ Ο.π., 7, PG 6, 820B.

²¹⁵ Ο.π., 7, PG 6, 820BC.

²¹⁶ Ο.π., 7 PG 6, 820BC.

²¹⁷ Ο.π., 7, 8, PG 6, 821AB.

²¹⁸ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 290, 291.

σώματος και Αγίου Πνεύματος. Υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αποτελεί μία σύνθετη ενότητα σώματος και ψυχής, τα οποία δεν μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Η ψυχή δεν είναι από μόνη της αθάνατη ούτε αποτελεί θεϊκή ουσία, αλλά έχει δημιουργηθεί από τον Θεό και προορίζεται να ζωοποιεί το σώμα²¹⁹.

Κεντρική θέση κατέχει η διάκριση ανάμεσα στην «εικόνα» και την «ομοίωση» του Θεού. Η εικόνα είναι κοινό γνώρισμα όλων των ανθρώπων και συνδέεται με τη λογική, τη νοητική ικανότητα και το αυτεξούσιο. Αντίθετα, η ομοίωση δεν αποτελεί φυσικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης, αλλά δωρεά που πραγματώνεται μόνο όταν ο άνθρωπος δέχεται μέσα του το Άγιο Πνεύμα και ζει σε κοινωνία με τον Θεό²²⁰.

Ο Τατιανός διακρίνει επίσης δύο μορφές πνεύματος στον άνθρωπο. Από τη μία υπάρχει το ανθρώπινο πνεύμα, που χαρακτηρίζει όλους τους ανθρώπους, και από την άλλη το θείο Πνεύμα, το οποίο κατοικεί μόνο στους δικαίους και τους πιστούς. Όταν ο άνθρωπος απομακρύνεται από τον Θεό, στερείται της παρουσίας του Αγίου Πνεύματος και καθίσταται ευάλωτος στη δράση των δαιμόνων και στην κυριαρχία των παθών²²¹.

Η πτώση του ανθρώπου αποδίδεται στην ελεύθερη βούλησή του και όχι σε κάποια αναγκαιότητα της φύσης του. Παρότι ο άνθρωπος έχασε την αρχική κοινωνία με τον Θεό, διατηρεί τη δυνατότητα της επιστροφής μέσω της μετάνοιας, της πίστης και της αποδοχής του θείου Πνεύματος. Με τον τρόπο αυτό αποκαθίσταται η ομοίωση προς τον Θεό και ο άνθρωπος καθίσταται μέτοχος της αθανασίας²²².

Τέλος, ο Τατιανός τονίζει ότι η αθανασία δεν αποτελεί έμφυτη ιδιότητα της ανθρώπινης ψυχής, αλλά δωρεά του Θεού. Η νίκη κατά του θανάτου πραγματοποιείται διά του Χριστού, ο οποίος με την ενανθρώπηση, τον θάνατο και την ανάστασή Του καθιστά δυνατή την ανάσταση και την αιώνια ζωή όσων παραμένουν ενωμένοι μαζί Του. Έτσι, η σωτηρία παρουσιάζεται ως ανακαίνιση ολόκληρου του ανθρώπου, η οποία ολοκληρώνεται με την αποκατάσταση της κοινωνίας του με τον Θεό.

Στη συνέχεια, η αντίληψή του για την ειδωλολατρία εντάσσεται στο ίδιο θεολογικό πλαίσιο. Ο Τατιανός θεωρεί ότι οι ειδωλολατρικές θρησκείες δεν αποτελούν έκφραση της

²¹⁹ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 15, PG 6, 837A.

²²⁰ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 15, PG 6, 837B.

²²¹ Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 15, PG 6, 840AB.

²²² Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 15, PG 6, 840B.

αληθινής γνώσης του Θεού, αλλά αποτέλεσμα της ενέργειας των δαιμονικών δυνάμεων, οι οποίες παραπλανούν τον άνθρωπο και τον απομακρύνουν από τον Δημιουργό. Η θέση αυτή αποτελεί μία από τις βασικές αφετηρίες της απολογητικής του επιχειρηματολογίας και εξηγεί τη σφοδρή πολεμική που ασκεί εναντίον της ελληνικής θρησκείας και της ειδωλολατρικής λατρείας²²³.

Ιδιαίτερο γνώρισμα της θεολογίας του αποτελεί ο έντονος ασκητισμός. Ο Τατιανός αντιμετωπίζει με δυσπιστία κάθε μορφή σωματικής ηδονής, θεωρώντας ότι η εγκράτεια αποτελεί την αυθεντικότερη έκφραση της χριστιανικής ζωής. Η αντίληψη αυτή τον οδήγησε τελικά στον Εγκρατιτισμό²²⁴, όπου η αποχή από τον γάμο, το κρέας και τον οίνο θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την τελείωση του ανθρώπου. Η συγκεκριμένη θέση τον απομάκρυνε από την ορθόδοξη παράδοση της Εκκλησίας, η οποία δεν θεώρησε ποτέ τον γάμο ή τα υλικά αγαθά καθεαυτά ως κακά.

Παρά τις θεολογικές υπερβολές του, ο Τατιανός υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της χριστιανικής απολογητικής του 2ου αιώνα. Το έργο του μαρτυρεί τον έντονο διάλογο μεταξύ Χριστιανισμού και ελληνικού κόσμου, ενώ το *Διατεσσάρων* άσκησε σημαντική επίδραση στην ιστορία του βιβλικού κειμένου της συριακής Εκκλησίας. Η συμβολή του στην ανάπτυξη της απολογητικής γραμματείας παραμένει σημαντική, ακόμη και αν η μεταγενέστερη πορεία του τον οδήγησε εκτός της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παραδόσεως²²⁵.

²²³ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 290, 291. Τατιανός Σύρος, *Προς Έλληνας*, 16-29, PG 6, 840B-868^A.

²²⁴ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 604-605.

²²⁵ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 289.

2.6 Μελίτων Σάρδεων, ο απολογητής του χριστιανισμού με πλούσια συγγραφική δραστηριότητα

2.6.1 Η ζωή και το έργο του Μελίτωνος, επισκόπου Σάρδεων

Ο Μελίτων Σάρδεων συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων του 2ου μ.Χ. αιώνα και θεωρείται ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους της μεταποστολικής Εκκλησίας. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική τόσο στην ανάπτυξη της θεολογικής σκέψης όσο και στη διαμόρφωση της εκκλησιαστικής παράδοσης, γεγονός που τον κατέστησε μία από τις πλέον αναγνωρίσιμες μορφές της πρώιμης πατερικής γραμματείας²²⁶. Παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του συγγραφικού του έργου δεν διασώθηκε, οι πληροφορίες που παρέχουν ο Ευσέβιος Καισαρείας²²⁷, ο Ιερώνυμος²²⁸, ο Πολυκράτης Εφέσου²²⁹ και άλλοι αρχαίοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς επιτρέπουν τη σκιαγράφιση της προσωπικότητας και της δράσης του²³⁰.

Ο Μελίτων γεννήθηκε πιθανότατα στις αρχές του 2ου αιώνα και έδρασε στη Σάρδεις της Λυδίας, μία από τις σημαντικότερες πόλεις της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, η οποία βρισκόταν στη δυτική Μικρά Ασία. Οι Σάρδεις αποτελούσαν σπουδαίο διοικητικό, εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο, με έντονο ελληνιστικό χαρακτήρα αλλά και σημαντική παρουσία ιουδαϊκού πληθυσμού. Το πολυπολιτισμικό αυτό περιβάλλον επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση της θεολογικής του σκέψης, καθώς συνδύαζε στοιχεία της ελληνικής παιδείας με την ιουδαϊκή βιβλική παράδοση,

²²⁶ Ο.π., σ. 258.

²²⁷ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική ιστορία* IV, 26,7-10, PG 20,393B-396A

²²⁸ Ιερώνυμος, *De Viris Illustribus*, 24, PL 23, 644AB: «Μελίτων Ἀσιανὸς, Σαρδέων Ἐπίσκοπος βίβλον βασιλεῖ Μάρκῳ Ἀντωνίνῳ Βήρῳ, ὃς Φρόντωνος τοῦ ῥήτορος μας θητὴς ἐγεγόνει, ὑπὲρ τοῦ τῶν χριστιανῶν δόγματος ἐπέδωκεν. Ἐγραψε δὲ καὶ ἕτερα, ἀφ' ὧν τάδε ὑπετάξαμεν· περὶ τοῦ Πάσχα λόγους δύο, περὶ Βίου προφητικοῦ λόγον ἓνα, περὶ Ἐκκλησίας λόγον ἓνα, περὶ Ἡμέρας Κυριακῆς λόγον ἓνα, περὶ Διανοίας λόγον ἓνα, περὶ τῶν Πιστῶν λόγον ἓνα, περὶ Πλάσεως ἓνα, περὶ Ψυχῆς καὶ σώματος ἓνα, περὶ Βαπτίσματος ἓνα, περὶ Ἀληθείας ἓνα, περὶ Γεννήσεως Χριστοῦ ἓνα. Περί Προφητείας ἰδίας ἓνα, περὶ Φιλοξενίας ἓνα, καὶ ἕτερον λόγον ὃς ἐπιγράφεται Κλείς, περὶ Διαβόλου ἓνα, περὶ Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου ἓνα, καὶ περὶ τοῦ Ἐνσωμάτου θεοῦ λόγον ἓνα, Ἐκλογῶν λόγους ἕξ. Τοῦτου τὴν εὐφύϊαν ἐπαινῶν Τερτυλλιανὸς ἐν τοῖς ἑπτὰ λόγοις, οὓς ἔγραψε κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ Μονοθεοῦ, λέγει ὅτι πολλοὶ τῶν ἡμετέρων νομίζουσιν αὐτὸν προφήτην».

²²⁹ Πολυκράτης Εφέσου, *Αποσπάσματα από επιστολή προς τον Βίκτωρα και την προς Ρωμαίους Εκκλησία*, PG 5, 1360A: «Μελίτωνά τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἀγίῳ πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον· ὃς κεῖται ἐν Σάρδεσι περιμένων τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἐπισκοπὴν, ἐν ᾗ ἐκ νεκρῶν ἀναστήσεται»

²³⁰ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α*, (Αθήνα 1992), σ. 258-259.

η οποία παρέμενε ιδιαίτερα ισχυρή στις εκκλησίες της Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν πιθανό ότι ο ίδιος καταγόταν από ιουδαϊκή οικογένεια, γεγονός που εξηγεί την ιδιαίτερη εξοικείωσή του με τις Γραφές της Παλαιάς Διαθήκης και την εκτεταμένη χρήση της τυπολογικής ερμηνείας στα έργα του²³¹. Κατά την περίοδο που ήταν επίσκοπος, η Εκκλησία βρισκόταν ακόμη στη διαδικασία διαμόρφωσης της θεολογικής της ταυτότητας. Οι κατά τόπους χριστιανικές κοινότητες αντιμετώπιζαν τόσο τις εξωτερικές πιέσεις της ρωμαϊκής διοίκησης όσο και εσωτερικές θεολογικές προκλήσεις, όπως ο γνωστικισμός²³², ο μαρκιωνιτισμός²³³ και ο

²³¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 662

²³² «Ο Γνωστικισμός αποτέλεσε ένα σύνθετο παραθρησκευτικό φαινόμενο που εμφανίστηκε στην ανατολική Μεσόγειο, σε έναν χώρο όπου συναντήθηκαν ο ιρανοπερσικός, ο ελληνιστικός και ο ιουδαϊκός πολιτισμός. Αναπτύχθηκε παράλληλα με τον Χριστιανισμό και εξαπλώθηκε σε ολόκληρη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ενώ ορισμένα γνωστικά συστήματα έφθασαν ακόμη και στην Ινδία. Παρότι οι γνωστικές ομάδες παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, διέθεταν δύο κοινά γνωρίσματα: τη δυϊστική αντίληψη της πραγματικότητας, με σαφή διάκριση μεταξύ πνευματικού και υλικού κόσμου, και την πεποίθηση ότι η σωτηρία επιτυγχάνεται αποκλειστικά μέσω της μυστικής, αποκαλυπμένης γνώσης που μεταδίδεται στους μνημένους.

Η γνώση αυτή δεν αποκτιόταν μόνο με διδασκαλία, αλλά συνοδευόταν από ειδικές τελετουργίες, γεγονός που αποκαλύπτει την εσωτερική αντίφαση του γνωστικισμού. Παράλληλα, η αρνητική θεώρηση της ύλης οδήγησε σε δύο ακραίες πρακτικές: είτε στην αυστηρή άσκηση και αποχή είτε στην πλήρη ικανοποίηση των σωματικών επιθυμιών, χωρίς σταθερό ηθικό πλαίσιο. Ο Πλωτίνος και άλλοι συγγραφείς επέκριναν τους γνωστικούς για την απουσία ηθικής διδασκαλίας και τον ηδονισμό που χαρακτήριζε ορισμένες ομάδες.

Το κείμενο υποστηρίζει ότι ο γνωστικισμός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε ως φιλοσοφικό ούτε ως αυθεντικά θρησκευτικό σύστημα, καθώς αξιοποιούσε αποσπασματικά στοιχεία από διαφορετικές φιλοσοφικές και θρησκευτικές παραδόσεις, αλλοιώνοντας το αρχικό τους νόημα. Η αποκάλυψη αποτελούσε τη μοναδική πηγή αλήθειας και ο αρχηγός κάθε ομάδας θεωρούνταν ο αποκλειστικός φορέας της σωτήριας γνώσης. Έτσι δημιουργούνταν προσωποπαγείς σέκτες, στις οποίες η αυθεντία του ηγέτη παρέμενε αδιαμφισβήτητη, ενώ συχνές ήταν οι αποσχίσεις και η δημιουργία νέων ομάδων.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις πρακτικές των γνωστικών σεκτών, οι οποίες, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των εκκλησιαστικών συγγραφέων, περιλάμβαναν αμφιλεγόμενες τελετές, οικονομική εκμετάλλευση των μελών, προσηλυτισμό εύπορων ανθρώπων και πλήρη υποταγή στον αρχηγό. Οι Άγιοι Ειρηναίος Λυώνος και Ιππόλυτος περιγράφουν τις γνωστικές διδασκαλίες ως παραπλανητικές, επισημαίνοντας ότι χρησιμοποιούσαν στοιχεία από την ελληνική φιλοσοφία, τη μυθολογία, τον ανατολικό μυστικισμό και χριστιανικές έννοιες, με σκοπό να καταστούν ελκυστικές σε ευρύτερο κοινό. Παράλληλα, γίνεται λόγος για τη χρήση εντυπωσιασμών και μαγικών πρακτικών, όπως στην περίπτωση του Σίμωνα του Μάγου.

Συνολικά, ο γνωστικισμός συνιστούσε ένα συγκρητιστικό σύνολο καταστροφικών λατρειών, οι οποίες, μέσω της μυστικοπάθειας, της προσωπολατρίας και της παραποίησης φιλοσοφικών και θρησκευτικών ιδεών, επιδίωκαν να προσελκύσουν και να χειραγωγήσουν τους οπαδούς τους», <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-a.el.aspx> (Ημ. Ανάκτησης 5 Ιουλίου 2026).

²³³ «Ο Μαρκίων, μία από τις σημαντικότερες μορφές των αιρέσεων του 2ου αιώνα, γεννήθηκε στη Σινώπη του Πόντου στα τέλη του 1ου μ.Χ. αιώνα και προερχόταν από εύπορη οικογένεια. Μετά την αποκοπή του από την Εκκλησία, εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου συνδέθηκε με τον γνωστικό Κέρδωνα και ανέπτυξε τη δική του θεολογική διδασκαλία. Παρότι αρχικά έγινε δεκτός από την Εκκλησία της Ρώμης και προσέφερε σημαντική οικονομική ενίσχυση, οι απόψεις του κρίθηκαν ασύμβατες με την εκκλησιαστική πίστη. Μετά την οριστική ρήξη του με την Εκκλησία, ίδρυσε δική του κοινότητα, ενώ η παράδοση διασώζει και τη χαρακτηριστική αντιπαράθεσή του με τον άγιο Πολύκαρπο.

Η διδασκαλία του Μαρκίωνα στηρίχθηκε σε ένα δυαρχικό σύστημα, επηρεασμένο από τον γνωστικισμό, αλλά απλουστευμένο σε σχέση με τα παλαιότερα γνωστικά σχήματα. Βασική του θέση ήταν ότι ο Θεός της Παλαιάς Διαθήκης δεν ταυτίζεται με τον Θεό της Καινής Διαθήκης. Ο πρώτος θεωρείται δημιουργός του υλικού κόσμου,

μοντανισμός²³⁴. Μέσα σε αυτό το σύνθετο περιβάλλον, ο Μελίτων ανέλαβε ενεργό ποιμαντικό και απολογητικό έργο, υπερασπιζόμενος τη γνησιότητα της αποστολικής πίστης και ενισχύοντας την ενότητα της Εκκλησίας. Η θεολογική του επιχειρηματολογία στηριζόταν κυρίως στην Αγία

δίκαιος αλλά αυστηρός και περιορισμένων δυνατοτήτων, ενώ ο δεύτερος είναι ο άγνωστος και αγαθός Θεός, ο οποίος αποκαλύπτεται μέσω του Χριστού. Με αυτόν τον τρόπο ο Μαρκίων επιχείρησε να ερμηνεύσει τις διαφοροποιήσεις μεταξύ Νόμου και Χάριτος, απορρίπτοντας κάθε ερμηνεία που συνέδεε οργανικά τις δύο Διαθήκες.

Η χριστολογία του χαρακτηρίζεται από έντονο δοκητισμό. Ο Χριστός δεν προσέλαβε πραγματική ανθρώπινη φύση ούτε γεννήθηκε από την Παναγία, αλλά εμφανίστηκε στον κόσμο με φαινομενικό σώμα ως αποκάλυψη του αγαθού Θεού. Αντίστοιχα, η σταύρωση και το πάθος του θεωρούνται φαινομενικά γεγονότα, χωρίς όμως να αναιρείται ο σωτηριολογικός τους χαρακτήρας, γεγονός που δημιουργεί εσωτερικές αντιφάσεις στη διδασκαλία του. Παράλληλα, ο Μαρκίων απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην κάθοδο του Χριστού στον Άδη, μέσω της οποίας σώζονται όσοι δέχθηκαν το λυτρωτικό του έργο.

Στον ηθικό τομέα, ο μαρκιωνισμός υιοθέτησε ιδιαίτερα αυστηρή ασκητική στάση. Το σώμα θεωρούνταν εμπόδιο για τη σωτηρία, γι' αυτό απορρίπτονταν η κρεοφαγία, η τεκνοποιία και οι συζυγικές σχέσεις. Η εγκράτεια αποτελούσε βασική προϋπόθεση της πνευματικής ζωής, ενώ η συνέχιση του ανθρώπινου γένους αντιμετωπιζόταν ως ενίσχυση του έργου του δημιουργού θεού. Εξαιτίας της απαγόρευσης της τεκνοποιίας, η διάδοση της μαρκιωνιτικής κοινότητας βασίστηκε κυρίως στον προσηλυτισμό νέων μελών.

Συνολικά, ο Μαρκιωνισμός παρουσιάζεται ως μία ιδιότυπη μορφή γνωστικισμού, η οποία συνδύασε γνωστικές αντιλήψεις με χριστιανικά στοιχεία, διαμορφώνοντας ένα συνεκτικό αλλά έντονα αντιφατικό θεολογικό σύστημα που απορρίφθηκε από την Εκκλησία ως αίρεση», <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-markionismos.el.aspx> (Ημ. Ανάκτησης 5 Ιουλίου 2026)

²³⁴ «Ο Μάνης, ιδρυτής του Μανιχαϊσμού, γεννήθηκε το 216 μ.Χ. στη Βαβυλωνία και καταγόταν από οικογένεια με ιδιαίτερη κοινωνική θέση. Ο πατέρας του ανήκε σε βαπτισματική κοινότητα, γεγονός που επηρέασε σημαντικά τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Οι πηγές για τη βιογραφία του προέρχονται τόσο από χριστιανούς συγγραφείς όσο και από μανιχαϊκά κείμενα, παρουσιάζοντας δύο διαφορετικές εκδοχές. Οι χριστιανικές πηγές τον συνδέουν με τον Σκυθιανό και τον Τερέβινθο, ενώ ο Κώδικας της Κολωνίας (CMC) τον παρουσιάζει ως πρόσωπο που από πολύ μικρή ηλικία δεχόταν αποκαλυπτικά οράματα και λάμβανε τη διδασκαλία του από μια ουράνια «σύζυγο», δηλαδή τον θεϊκό Παράκλητο. Μετά την αποχώρησή του από τη βαπτισματική κοινότητα, ο Μάνης πραγματοποίησε αποστολικό ταξίδι στην Ινδία, όπου ήρθε σε επαφή κυρίως με τον Βουδισμό. Επιστρέφοντας στην Περσία αφιερώθηκε στη διάδοση της διδασκαλίας του, ενώ οι μαθητές του ανέλαβαν την εξάπλωσή της στις ρωμαϊκές επαρχίες. Αρχικά απολάμβανε την ανοχή των Περσών ηγεμόνων, όμως αργότερα συνελήφθη και εκτελέστηκε το 277 μ.Χ., πιθανότατα ύστερα από πιέσεις του ζωροαστρικού ιερατείου.

Η διδασκαλία του Μανιχαϊσμού αποτελεί συγκρητιστικό σύστημα, στο οποίο συνδυάζονται στοιχεία του Ζωροαστρισμού, του Βουδισμού, του Γνωστικισμού και του Χριστιανισμού. Ο Μάνης θεωρούσε ότι όλες οι μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις εκφράζουν τμηματικά την ίδια αλήθεια και ότι ο ίδιος αποτελεί τον τελευταίο και πληρέστερο απεσταλμένο της. Ανάλογα με το πολιτισμικό περιβάλλον, παρουσιάζονταν ως Απόστολος του Χριστού, ως Παράκλητος, ως Βούδας ή ως Ζαρατούστρας, γεγονός που αναδεικνύει τον έντονα οικουμενικό και προσαρμοστικό χαρακτήρα του συστήματός του.

Κεντρικός άξονας της μανιχαϊκής κοσμοθεωρίας είναι ο απόλυτος δυϊσμός ανάμεσα στο Βασίλειο του Φωτός και στο Βασίλειο του Σκότους. Η δημιουργία του κόσμου ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης αυτών των δύο αιώνιων αρχών, ενώ ο άνθρωπος θεωρείται σύνθεση δύο αντίθετων στοιχείων: του θεϊκού φωτός και της υλικής σκοτεινής φύσης. Σκοπός της σωτηρίας είναι η απελευθέρωση του φωτεινού στοιχείου από την ύλη μέσω της γνώσης, της άσκησης και της αποκάλυψης που μεταδίδουν οι θεόσταλτοι απεσταλμένοι.

Στη χριστολογία του Μανιχαϊσμού κυριαρχεί ο δοκητισμός, καθώς ο Χριστός θεωρείται ότι εμφανίστηκε με φαινομενικό σώμα και όχι με πραγματική ανθρώπινη φύση. Παράλληλα υιοθετείται η πίστη στη μετενάρκωση και στην ύπαρξη θεϊκής ενέργειας σε όλα τα έμβια όντα και στη φύση, γεγονός που δικαιολογεί την αυστηρή ασκητική στάση απέναντι στη ζωή. Συνολικά, ο Μανιχαϊσμός παρουσιάζεται ως ένα πολύμορφο και έντονα συγκρητιστικό παραθρησκευτικό σύστημα, το οποίο συνδύασε διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις σε μία ενιαία κοσμοθεωρία με έντονα γνωστικά χαρακτηριστικά», <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-manichaismos.el.aspx> (Ημ. Ανάκτησης 5 Ιουλίου 2026)

Γραφή, ενώ παράλληλα αξιοποιούσε τη ρητορική παιδεία της εποχής, γεγονός που καθιστούσε τα έργα του ιδιαίτερα πειστικά και λογοτεχνικά άρτια²³⁵.

Σημαντική θέση στη ζωή του κατέχει η συμμετοχή του στη γνωστή διαμάχη σχετικά με τον εορτασμό του Πάσχα. Οι εκκλησίες της Μικράς Ασίας ακολουθούσαν την παράδοση του Ευαγγελιστή Ιωάννη και εόρταζαν το Πάσχα τη 14η ημέρα του εβραϊκού μήνα Νισάν, ανεξάρτητα από την ημέρα της εβδομάδας. Για τον λόγο αυτό οι επίσκοποι της περιοχής ονομάστηκαν Τεσσαρεσκαίδεκατίτες (Quartodecimans)²³⁶. Ο Μελίτων υπήρξε από τους σημαντικότερους υπερασπιστές της παράδοσης αυτής, θεωρώντας ότι διατηρούσε αυθεντικά την αποστολική παράδοση της Εκκλησίας της Ασίας²³⁷. Αν και η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε αργότερα με τις αποφάσεις της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια (325 μ.Χ.), η συμμετοχή του στη σχετική διαμάχη καταδεικνύει το κύρος που απολάμβανε μεταξύ των επισκόπων της εποχής του²³⁸.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη υπήρξε και η συμβολή του στην οργάνωση του βιβλικού κανόνα. Με σκοπό να διαπιστώσει ποια βιβλία θεωρούνταν αυθεντικά από τις εκκλησίες της Παλαιστίνης, πραγματοποίησε ταξίδι στους Αγίους Τόπους, γεγονός που τον καθιστά έναν από τους πρώτους γνωστούς χριστιανούς προσκυνητές. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αυτού συνέλεξε πληροφορίες σχετικά με τα βιβλία της εβραϊκής Γραφής και κατέγραψε τον αρχαιότερο σωζόμενο χριστιανικό κατάλογο των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης. Η προσπάθειά του αυτή αποδεικνύει τόσο το ενδιαφέρον του για την αυθεντικότητα των ιερών κειμένων όσο και την επιθυμία του να διαμορφωθεί ένα ενιαίο βιβλικό υπόβαθρο για την Εκκλησία²³⁹.

Ο Μελίτων διακρίθηκε επίσης για την έντονη συγγραφική του δραστηριότητα. Ο Ευσέβιος απαριθμεί περίπου είκοσι έργα του, γεγονός που τον καθιστά πιθανότατα τον πολυγραφότερο χριστιανό συγγραφέα του δεύτερου αιώνα. Δυστυχώς, τα περισσότερα έργα του χάθηκαν ήδη κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες²⁴⁰. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν πραγματείες περί πίστεως, περί Εκκλησίας, περί ψυχής και σώματος, περί αληθείας, περί δημιουργίας, απολογητικά έργα και ερμηνευτικά συγγράμματα. Το γεγονός ότι τα έργα αυτά

²³⁵ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β΄, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 662

²³⁶ Πολυκράτης Εφέσου, *Αποσπάσματα από επιστολή προς τον Βίκτωρα και την προς Ρωμαίους Εκκλησία*, PG 5, 1360A: «Οὗτοι πάντες ἐτήρησαν τὴν ἡμέραν τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης τοῦ Πάσχα κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον · μηδὲν παρεκβαίνοντες, ἀλλὰ κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως ἀκολουθοῦντες».

²³⁷ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β΄, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 661.

²³⁸ Ο.π.

²³⁹ <https://www.biblicalcyclopedia.com/M/melito-of-sardis.html> (Ημ. Ανάκτησης 10 Ιουλίου 2026)

²⁴⁰ Ο.π.

διαβάζονταν ευρέως και χρησιμοποιούνταν από μεταγενέστερους Πατέρες μαρτυρεί τη μεγάλη επιρροή που άσκησε στη θεολογική σκέψη της εποχής²⁴¹.

Το μοναδικό έργο που σώζεται σχεδόν ακέραιο είναι η περίφημη *Περὶ Πάσχα* (*Peri Pascha*), η οποία ανακαλύφθηκε το 1940 σε πάπυρο του 4ου αιώνα και αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις της πατρολογικής έρευνας κατά τον 20ό αιώνα. Το έργο παρουσιάζει εξαιρετική λογοτεχνική ποιότητα και χαρακτηρίζεται από έντονες αντιθέσεις, παραλληλισμούς, επαναλήψεις, ρυθμική σύνταξη και ποιητική έκφραση. Για τον λόγο αυτό αρκετοί ερευνητές θεωρούν τον Μελίτωνα πρόδρομο της μεταγενέστερης βυζαντινής υμνογραφίας και ειδικότερα του κοντακίου²⁴².

Εξίσου σημαντική υπήρξε η απολογητική του δράση. Κατά τους διωγμούς που σημειώθηκαν επί Μάρκου Αυρηλίου συνέταξε Απολογία προς τον αυτοκράτορα, στην οποία υποστήριζε ότι οι χριστιανοί δεν αποτελούσαν απειλή για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αλλά, αντίθετα, συνέβαλλαν στη σταθερότητα και στην ηθική αναγέννηση της κοινωνίας²⁴³. Με επιχειρήματα που συνδύαζαν τη λογική, την ιστορία και τη θεολογία, επιχείρησε να αντικρούσει τις κατηγορίες εναντίον των χριστιανών και να ζητήσει την προστασία τους από τις αυθαίρετες διώξεις²⁴⁴.

Οι αρχαίοι συγγραφείς περιγράφουν τον Μελίτωνα ως άνθρωπο μεγάλης αγιότητας και ασκητικού φρονήματος²⁴⁵. Ο Πολυκράτης Εφέσου τον χαρακτηρίζει ως πρόσωπο «πλήρες Πνεύματος Αγίου», ενώ αναφέρει ότι η ζωή του ήταν αφιερωμένη ολοκληρωτικά στη διακονία της Εκκλησίας²⁴⁶. Ορισμένες πηγές τον αποκαλούν «ευνούχο», χαρακτηρισμός που δεν αναφέρεται σε φυσικό ευνουχισμό αλλά στην εκούσια επιλογή της αγαμίας προς χάριν της ολοκληρωτικής αφιέρωσής του στον Θεό και στο ποιμαντικό του έργο²⁴⁷.

Παρότι η ακριβής χρονολογία του θανάτου του δεν είναι γνωστή, οι περισσότεροι ερευνητές τον τοποθετούν γύρω στο 180 μ.Χ. ή λίγο αργότερα, πιθανότατα κατά την περίοδο των διωγμών του Μάρκου Αυρηλίου²⁴⁸. Η εκκλησιαστική παράδοση αναφέρει ότι τάφηκε στις

²⁴¹ Ο.π.

²⁴² Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 661.

²⁴³ Ο.π.

²⁴⁴ Ο.π.

²⁴⁵ Ο.π.

²⁴⁶ Πολυκράτης Εφέσου, *Αποσπάσματα από επιστολή προς τον Βίκτωρα και την προς Ρωμαίους Εκκλησία*, PG 5, 1360A

²⁴⁷ Ο.π.

²⁴⁸ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 662.

Σάρδεις, όπου παρέμεινε τιμώμενος από τους πιστούς της περιοχής. Η φήμη του ως επισκόπου, θεολόγου, απολογητή και συγγραφέα διατηρήθηκε αμείωτη στους επόμενους αιώνες, ενώ η επιρροή του υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη της χριστιανικής θεολογίας και της πατερικής γραμματείας. Παρά την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους των έργων του, ο Μελίτων εξακολουθεί να θεωρείται μία από τις σημαντικότερες μορφές της Εκκλησίας του 2ου αιώνα και ένας από τους θεμελιωτές της μεταγενέστερης πατερικής θεολογικής παράδοσης²⁴⁹.

2.6.2 Η διδασκαλία του Μελίτωνος, επισκόπου Σάρδεων

Η θεολογία του Μελίτωνος Σάρδεων αποτελεί μία από τις σημαντικότερες εκφράσεις της εκκλησιαστικής σκέψης του 2ου αιώνα, καθώς συνδυάζει τη βιβλική ερμηνεία, τη λειτουργική εμπειρία και την απολογητική υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης. Κεντρικό γνώρισμα της θεολογικής του μεθόδου είναι η ερμηνεία ολόκληρης της ιστορίας της σωτηρίας ως ενιαίας έκφρασης της θείας οικονομίας, μέσα στην οποία η Παλαιά Διαθήκη προετοιμάζει και προαναγγέλλει την Καινή. Για τον Μελίωνα, τα γεγονότα της ιστορίας του Ισραήλ αποκτούν το πλήρες νόημά τους μόνο όταν ερμηνεύονται υπό το φως του Χριστού και της σωτηριώδους παρουσίας Του²⁵⁰.

Η αντίληψη αυτή διατυπώνεται ήδη στις πρώτες παραγράφους του έργου *Περὶ Πάσχα*, όπου ο συγγραφέας δηλώνει ότι «Ἡ μὲν γραφή τῆς Ἑβραϊκῆς ἐξόδου ἀνέγνωται, καὶ τὰ ῥήματα τοῦ μυστηρίου διασεσάφηται»²⁵¹, υπογραμμίζοντας ότι η διήγηση της Εξόδου δεν αποτελεί μία απλή ιστορική αφήγηση αλλά φανερώνει το μυστήριο της θείας οικονομίας. Η ιστορία μετατρέπεται σε αποκάλυψη, ενώ τα γεγονότα της Παλαιάς Διαθήκης αποκτούν σωτηριολογική σημασία, επειδή προαναγγέλλουν την ενανθρώπιση, το Πάθος και την Ανάσταση του Χριστού.

Η τυπολογική ερμηνεία αποτελεί τον βασικό άξονα της βιβλικής θεολογίας του Μελίτωνος. Ο πασχάλιος αμνός, η Έξοδος από την Αίγυπτο, η διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας, οι θυσίες του Νόμου και ολόκληρη η ιστορία του Ισραήλ λειτουργούν ως προτυπώσεις της σωτηρίας που πραγματοποιείται εν Χριστώ. Ο ίδιος συνοψίζει τη σχέση τύπου και αλήθειας με τη

²⁴⁹ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 662.

²⁵⁰ Ο.π.

²⁵¹ Μελίτων Σάρδεων, *Περὶ Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §1 <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

χαρακτηριστική διατύπωση: «ὁ μὲν γὰρ τύπος ἐγένετο, ἡ δὲ ἀλήθεια ἠύρίσκετο»²⁵², δείχνοντας ότι ο τύπος δεν καταργείται αλλά οδηγεί στην αποκάλυψη της αλήθειας. Στο ίδιο πλαίσιο σημειώνει ότι «ἡ γοῦν τοῦ προβάτου σφαγὴ καὶ ἡ τοῦ πάσχα πομπὴ καὶ ἡ τοῦ νόμου γραφὴ εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν κεχώρηκεν, δι' ὃν τὰ πάντα ἐν τῷ πρεσβυτέρῳ νόμῳ ἐγένετο, μᾶλλον δὲ ἐν τῷ νέῳ λόγῳ»²⁵³, αποδίδοντας στον Χριστό την πλήρη εκπλήρωση όλων των παλαιδιαθηκικών προεικονίσεων.

Η τυπολογία, επομένως, δεν αποτελεί απλώς μία ερμηνευτική τεχνική αλλά εκφράζει τη βαθιά πεποίθηση ότι ολόκληρη η Αγία Γραφή διαθέτει ενιαίο χριστοκεντρικό χαρακτήρα. Ο Νόμος και οι Προφῆτες δεν νοούνται αυτοτελώς αλλά ως προπαρασκευή του Ευαγγελίου. Για τον λόγο αυτό ο Μελίτων αναφέρει ότι «Καὶ γὰρ ὁ νόμος λόγος ἐγένετο καὶ ὁ παλαιὸς καινός, συνεξελθὼν ἐκ Σιών καὶ Ἰερουσαλὴμ καὶ ἡ ἐντολὴ χάρις, καὶ ὁ τύπος ἀλήθεια, καὶ ὁ ἄμνός υἱός, καὶ τὸ πρόβατον ἄνθρωπος, καὶ ὁ ἄνθρωπος θεός»²⁵⁴, υποδηλώνοντας ότι η εκπλήρωση του Νόμου πραγματοποιείται στο πρόσωπο του Χριστού, ενώ ο τύπος παραχωρεί τη θέση του στην αλήθεια της θείας χάριτος.

Η θεολογία του κορυφώνεται στο μυστήριο του Πάσχα, το οποίο παρουσιάζεται ως το κατεξοχήν γεγονός της σωτηρίας. Με ιδιαίτερη λογοτεχνική δύναμη ο Μελίτων περιγράφει το Πάσχα ως «οὕτως ἐστὶν καινὸν καὶ παλαιόν, αἶδιον καὶ πρόσκαιρον, φθαρτὸν καὶ ἄφθαρτον, θνητὸν καὶ ἀθάνατον τὸ τοῦ πάσχα μυστήριον· παλαιὸν μὲν κατὰ τὸν νόμον, καινὸν δὲ κατὰ τὸν λόγον, πρόσκαιρον διὰ τὸν τύπον, αἶδιον διὰ τὴν χάριν, φθαρτὸν διὰ τὴν τοῦ προβάτου σφαγὴν, ἄφθαρτον διὰ τὴν τοῦ κυρίου ζωὴν, θνητὸν διὰ τὴν ἐν τῇ γῇ ταφὴν, ἀθάνατον διὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν»²⁵⁵. Οι αντιθέσεις αυτές δεν υποδηλώνουν σύγκρουση μεταξύ Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης, αλλά τη μετάβαση από την προτύπωση στην εκπλήρωση και από τον Νόμο στη χάρι. Ο τύπος διατηρεῖ την ἀξία του επειδή οδηγεί στην αποκάλυψη του αληθινού Πάσχα, που εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός.

²⁵² Μελίτων Σάρδεων, *Περὶ Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §1, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

²⁵³ Μελίτων Σάρδεων, *Περὶ Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13, P. Oxy. 13.1600), §2 <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

²⁵⁴ Μελίτων Σάρδεων, *Περὶ Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §2 <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

²⁵⁵ Μελίτων Σάρδεων, *Περὶ Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §1, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

Η σωτηριολογική διάσταση του έργου αναπτύσσεται μέσα από την εικόνα της νέας Εξόδου. Όπως το αίμα του πασχάλιου αμνού προστάτευσε τον λαό του Ισραήλ από τον θάνατο, έτσι και το αίμα του Χριστού λυτρώνει ολόκληρη την ανθρωπότητα από τη δουλεία της αμαρτίας και του διαβόλου²⁵⁶. Ο Μελίτων διακηρύσσει ότι ο Χριστός «Οὗτος γὰρ ὡς ἄμνὸς ἀχθεὶς καὶ ὡς πρόβατον σφαγείς, ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λατρείας ὡς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, καὶ ἔλυσεν ἡμᾶς ἐκ τῆς τοῦ διαβόλου δουλείας ὡς ἐκ χειρὸς Φαραώ, καὶ ἐσφράγισεν ἡμῶν τὰς ψυχὰς τῷ ἰδίῳ πνεύματι καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος τῷ ἰδίῳ αἵματι»²⁵⁷, παρουσιάζοντας τη σωτηρία ως απελευθέρωση από τη δουλεία της αμαρτίας και ως είσοδο στην ελευθερία της Βασιλείας του Θεού. Η σταυρική θυσία δεν αποτελεί απλώς ιστορικό γεγονός αλλά τη νίκη του Χριστού επί του θανάτου, καθώς «Οὗτος, ἀφικόμενος ἐξ οὐρανῶν ἐπὶ τὴν γῆν διὰ τὸν πάσχοντα, αὐτὸν δὲ ἐκείνον ἐνδυσάμενος διὰ παρθένου μήτρας καὶ προελθὼν ἄνθρωπος, ἀπεδέξατο τὰ τοῦ πάσχοντος πάθη διὰ τοῦ παθεῖν δυναμένου σώματος καὶ κατέλυσεν τὰ τῆς σαρκὸς πάθη, τῷ δὲ θανεῖν μὴ δυναμένῳ πνεύματι ἀπέκτεινεν τὸν ἀνθρωποκτόνον θάνατον»²⁵⁸.

Ιδιαίτερα ανεπτυγμένη είναι και η χριστολογία του Μελίτωνος. Παρότι προηγείται χρονικά των μεγάλων χριστολογικών διατυπώσεων των Οικουμενικών Συνόδων, ο επίσκοπος Σάρδεων ομολογεί με σαφήνεια ότι ο Χριστός είναι συγχρόνως αληθινός Θεός και αληθινός άνθρωπος. Το συμπυκνώνει στη φράση «ἀνέστη ἐκ νεκρῶν ὡς Θεός, φύσει Θεὸς ὢν καὶ ἄνθρωπος»²⁵⁹, όπου συνδυάζει την ανθρώπινη εμπειρία του πάθους με τη θεία δύναμη της Αναστάσεως. Παράλληλα απαριθμεί μια σειρά γεγονότων της Παλαιάς Διαθήκης, τον Ἄβελ, τον Ισαάκ, τον Ιωσήφ, τον Μωυσή, τον Δαβίδ και τους Προφῆτες, ως προτυπώσεις του Χριστού, δείχνοντας ότι ολόκληρη η ιστορία της σωτηρίας συγκλίνει στο πρόσωπό Του²⁶⁰.

Η ρητορική του Μελίτωνος υπηρετεί άμεσα τη θεολογία του. Οι συνεχείς αντιθέσεις, οι επαναλήψεις και οι παραλληλισμοί δεν αποτελούν απλώς λογοτεχνικά σχήματα, αλλά λειτουργούν ως μέσο κατήχησης και λειτουργικής εμπειρίας. Ο λόγος του έχει έντονο υμνολογικό

²⁵⁶ Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος 1991), σ. 662.

²⁵⁷ Μελίτων Σάρδεων, *Περί Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §9, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

²⁵⁸ Μελίτων Σάρδεων, *Περί Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §9, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

²⁵⁹ Μελίτων Σάρδεων, *Περί Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §2, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

²⁶⁰ Μελίτων Σάρδεων, *Περί Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §8, 9, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

χαρακτήρα και οδηγεί τον αναγνώστη από την ιστορική αφήγηση στη μυσταγωγική συμμετοχή στο γεγονός της σωτηρίας. Η θεολογία δεν παρουσιάζεται ως αφηρημένη θεωρία, αλλά ως βίωμα της εκκλησιαστικής κοινότητας που εορτάζει το Πάσχα του Χριστού.

Παράλληλα, η απολογητική διάσταση της σκέψης του αποκαλύπτει την προσπάθειά του να ερμηνεύσει την ιστορία μέσα στο σχέδιο της θείας πρόνοιας. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και η εξάπλωση του χριστιανισμού θεωρούνται στοιχεία της ίδιας θείας οικονομίας, ενώ η Εκκλησία παρουσιάζεται ως η νέα κοινότητα της σωτηρίας που υπερβαίνει τα εθνικά και πολιτισμικά όρια του Ισραήλ. Η θεία χάρη δεν περιορίζεται πλέον σε έναν εκλεκτό λαό αλλά απευθύνεται σε ολόκληρη την οικουμένη²⁶¹.

Συνολικά, η θεολογία του Μελίτωνος Σάρδεων αποτελεί μία από τις πληρέστερες εκφράσεις της θεολογικής σκέψης του 2ου αιώνα. Η ενότητα της Αγίας Γραφής, η τυπολογική ερμηνεία, η χριστοκεντρική θεώρηση της ιστορίας, η ανεπτυγμένη σωτηριολογία και η πρώιμη χριστολογία συνθέτουν ένα θεολογικό οικοδόμημα που επηρέασε βαθιά τη μεταγενέστερη πατερική παράδοση. Μέσα από την *Περὶ Πάσχα* ο Μελίτων κατόρθωσε να εκφράσει με μοναδικό τρόπο ότι ο Χριστός αποτελεί το κέντρο της ιστορίας της σωτηρίας, εκείνον στον οποίο εκπληρώνονται όλες οι προτυπώσεις της Παλαιάς Διαθήκης και δια του οποίου αποκαλύπτεται η πληρότητα της θείας οικονομίας.

²⁶¹ Μελίτων Σάρδεων, *Περὶ Πάσχα*, (P. Beatty, P. Bodmer 13 P. Oxy. 13.1600), §5, 6, <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

2.7 Αθηναγόρας Αθηναίος, ο Απολογητής

2.7.1. Βίος και έργο του Αθηναγόρα

Ο Αθηναγόρας ο Αθηναίος υπήρξε μία από τις σημαντικότερες μορφές του δεύτερου αιώνα μ.Χ. και θεωρείται ένας από τους κορυφαίους Χριστιανούς απολογητές της πρώιμης Εκκλησίας. Έζησε στα τέλη του 2ου αιώνα και υπήρξε σύγχρονος του Ρωμαίου αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του ως αγίου στις 24 Ιουλίου²⁶².

Ο Αθηναγόρας παραμένει κατά βάσιν άγνωστος στους αρχαίους χριστιανούς ιστορικούς και γραμματολόγους. Η πρώτη μαρτυρία γι' αυτόν προέρχεται από ένα σημείωμα ανώνυμου συγγραφέα, ο οποίος στηρίχθηκε σε πληροφορίες που παραθέτει ο Φίλιππος Σιδίτης στο απόλεσθέν έργο του *Χριστιανική Ιστορία*. Σύμφωνα με αυτή τη μαρτυρία, ο Αθηναγόρας καταγόταν από την Αθήνα και διηύθυνε ως φιλόσοφος κάποια πλατωνική σχολή στην Αθήνα, ενώ παράλληλα φέρεται να παρέμεινε για κάποιο διάστημα στην Αλεξάνδρεια, όπου είχε ως μαθητή του τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα²⁶³. Η μαρτυρία αυτή, αν και δεν θεωρείται απόλυτα αξιόπιστη λόγω προχειρότητας του συντάκτη της, δεν είναι άξια ολοσχερούς απορρίψεως, καθώς παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τον βίο και το έργο του χριστιανού απολογητή²⁶⁴.

Ο Αθηναγόρας υπήρξε αρχικώς εθνικός φιλόσοφος και μάλιστα σχεδίαζε να συντάξει λίβελλο (κατηγορία) κατά των Χριστιανών. Ωστόσο, αφού προσχώρησε στον Χριστιανισμό, από κατηγορός τους έγινε ένθερμος απολογητής και υπερασπιστής της νέας θρησκείας²⁶⁵. Σώζονται δύο έργα του Αθηναγόρα, τα οποία αποτελούν πολύτιμες πηγές για τη ζωή και τη δράση του, καθώς και για την ιστορία της πρώιμης Εκκλησίας:

1. Πρεσβεία περί Χριστιανών (Legatio pro christianis)

Το σημαντικότερο έργο του Αθηναγόρα φέρει τον τίτλο *Πρεσβεία περί Χριστιανών* και αποτελεί μία απολογία υπέρ των Χριστιανών, η οποία απευθύνεται στον φιλόσοφο αυτοκράτορα

²⁶² Φ. Χρ. Γερμανής, «Τὸ Πρόσωπο καὶ ἡ Θεολογία τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα», *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 10 (2024), σ. 1, <https://doi.org/10.26262/kosmos.v10i0.10895>

²⁶³ Φ. Χρ. Γερμανής, «Τὸ Πρόσωπο καὶ ἡ Θεολογία τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα», *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 10 (2024), σ. 5-6, <https://doi.org/10.26262/kosmos.v10i0.10895>

²⁶⁴ Φ. Χρ. Γερμανής, «Τὸ Πρόσωπο καὶ ἡ Θεολογία τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα», *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 10 (2024), σ. 5, <https://doi.org/10.26262/kosmos.v10i0.10895>

²⁶⁵ Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινὴ φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α, (Ηράκλειο Κρήτης, 1995), σ. 53.

Μάρκο Αυρήλιο και στον γιο του Κόμμοδο²⁶⁶. Το έργο γράφτηκε πιθανότατα μεταξύ των ετών 176-180 μ.Χ. και αποτελείται από 37 κεφάλαια²⁶⁷. Παρουσιάστηκε πιθανότατα αυτοπροσώπως στον αυτοκράτορα, είτε ύστερα από επίσκεψη του Αθηναγόρα στη Ρώμη είτε αλλού²⁶⁸.

Το έργο διακρίνεται για τον παρακλητικό και απολογητικό χαρακτήρα του, χωρίς να εμπεριέχει ίχνη επιθέσεως εναντίον του εθνικού κόσμου. Σκοπός του είναι να υπερασπιστεί το δικαίωμα των Χριστιανών να λατρεύουν ελεύθερα τον Θεό τους, όπως πράττουν και τα υπόλοιπα έθνη της αυτοκρατορίας²⁶⁹. Στο έργο αυτό, ο Αθηναγόρας αντικρούει τις τρεις βασικότερες κατηγορίες εναντίον των Χριστιανών: την αθεΐα, τα θυέστεια δείπνα (κατηγορία για ανθρωποφαγία) και τις οιδιπόδειες μίξεις (κατηγορία για αιμομιξία)²⁷⁰.

Η *Πρεσβεία* αποτέλεσε τη βάση για έργα μεταγενεστέρων συγγραφέων, όπως ο Μεθόδιος Ολύμπου και ο Μέγας Αθανάσιος, ο οποίος άντλησε επιχειρήματα από το έργο του Αθηναγόρα για τη συγγραφή του έργου του *Κατά ειδώλων*²⁷¹.

2. Περί αναστάσεως των νεκρών (De resurrectione mortuorum)

Το δεύτερο σωζόμενο έργο του Αθηναγόρα είναι η πραγματεία *Περί αναστάσεως των νεκρών*, η οποία γράφτηκε λίγο μετά το προηγούμενο και εκφωνήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στην Αίγυπτο ενώπιον ακροατηρίου αποτελούμενου από μαθητές του²⁷². Το έργο αυτό αποτελεί μία καθαρά φιλοσοφική απολογία υπέρ του θεμελιώδους χριστιανικού δόγματος της Αναστάσεως, χωρίς ωστόσο να υπάρχει το παραμικρό έρεισμα στην Αγία Γραφή. Η όλη επιχειρηματολογία του έχει φιλοσοφικό χαρακτήρα²⁷³.

Παρότι η γνησιότητα του έργου έχει αμφισβητηθεί, πρόκειται για ένα πολύτιμο κείμενο που βοηθά στην κατανόηση του σπουδαίου θέματος της αναστάσεως. Στο έργο αυτό ο Αθηναγόρας υπερασπίζεται την ανάσταση του σώματος, ερχόμενος σε σύγκρουση με την ελληνική θρησκεία, η οποία δεχόταν τη μετά θάνατον συνέχεια μόνο της ψυχής²⁷⁴.

²⁶⁶ Φ. Χρ. Γερμανής, «Τὸ Πρόσωπο καὶ ἡ Θεολογία τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα», *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 10 (2024), σ. 6-7, <https://doi.org/10.26262/kosmos.v10i0.1089>

²⁶⁷ Ο.π., σ. 7.

²⁶⁸ Ο.π..

²⁶⁹ Ο.π..

²⁷⁰ Ο.π., σ. 9.

²⁷¹ Ο.π., σ. 7.

²⁷² Ο.π..

²⁷³ Ο.π., σ. 7-8.

²⁷⁴ Ο.π., σ. 21-22.

Ο Αθηναγόρας ξεχωρίζει μεταξύ των άλλων απολογητών για τη λεπτότητα, τη σαφήνεια και την καθαρότητα της γλώσσας του, για την εύτακτη διάταξη του υλικού του, για τη μετριοπάθεια της πολεμικής του και για την επιείκεια που δείχνει προς τους αντιπάλους του²⁷⁵. Η γλώσσα του είναι γλαφυρή και το έργο του είναι έντονα επηρεασμένο από τη ρητορική τέχνη της εποχής του²⁷⁶. Επειδή δεν καταφεύγει στη βιβλική θεμελίωση των απόψεών του, αλλά υιοθετεί φιλοσοφική θεμελίωση, με επιστράτευση όρων από τη λογική και το δίκαιο, έχει χαρακτηριστεί ως «χριστιανός φιλόσοφος»²⁷⁷. Οι θέσεις του είναι διαχρονικές και πάντοτε επίκαιρες, και θεμελιώνουν τη συστηματικότερη ανάπτυξη της χριστιανικής θεολογίας από τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας στους επόμενους αιώνες²⁷⁸.

2.7.2. Η θεολογική σκέψη του Αθηναγόρα

Σημαντικό έργο που φανερώνει τη θεολογική σκέψη του Αθηναγόρα αποτελεί το *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, κείμενο που απευθύνεται στον Μάρκο Αυρήλιο και στον Κόμμοδο και διακρίνεται για την επιμελημένη ρητορική οργάνωση. Στον πυρήνα του έργου βρίσκεται η συστηματική απόκρουση τριών βασικών κατηγοριών, αθεΐα, ανθρωποφαγία και αιμομιξία. Ο Αθηναγόρας παρουσιάζει τη χριστιανική πίστη ως αυστηρά μονοθεϊκή, ενώ παράλληλα διατυπώνει με προσεκτικό τρόπο τη σχέση του Θεού με τον Λόγο και το Πνεύμα, σε μια πρόωγη μορφή τριαδολογικής σκέψης που υπηρετεί απολογητικό σκοπό²⁷⁹. Επιπλέον, αξιοποιεί ηθικά επιχειρήματα με ιδιαίτερη έμφαση, παρουσιάζοντας τους χριστιανούς ως κοινότητα που αποστρέφεται τη μοιχεία, την πορνεία, την παιδοκτονία και τη βία, και που προσεύχεται υπέρ της ευταξίας της πολιτείας, χωρίς όμως να μπορεί να αποδώσει λατρεία σε κτιστές πραγματικότητες. Το *Περί Αναστάσεως Νεκρών* συμπληρώνει την εικόνα με φιλοσοφική τεκμηρίωση υπέρ της ανάστασης, δείχνοντας πώς η απολογητική μπορεί να λειτουργεί και ως εσωτερική ενίσχυση της πίστης μέσω λογικής επιχειρηματολογίας.²⁸⁰

²⁷⁵ Ο.π., σ. 25.

²⁷⁶ Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α, (Ηράκλειο Κρήτης, 1995), σ. 54-55.

²⁷⁷ Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α, (Ηράκλειο Κρήτης, 1995), σ. 53.

²⁷⁸ Φ. Χρ. Γερμανής, «Τὸ Πρόσωπο καὶ ἡ Θεολογία τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα», *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 10 (2024), σ. 24-25, <https://doi.org/10.26262/kosmos.v10i0.1089>

²⁷⁹ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, PG 6, 889A-972C.

²⁸⁰ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Περί Αναστάσεως Νεκρών*, PG 6, 978A-11024A. .Α. Maràs, “The Issue of Rhetoric for Christian Apologists in the Second Century.” *Augustinianum* 50 (2010), 412-421, ειδικ. 417.

Η Πρεσβεία περί Χριστιανών του Αθηναγόρα, συνταγμένη περί το 177 μ.Χ. και απευθυνόμενη στον Μάρκο Αυρήλιο και στον Κόμμοδο, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα απολογητικής γραμματείας υψηλής ρητορικής παιδείας και φιλοσοφικής πειθαρχίας. Σε αντίθεση με πιο πολεμικά κείμενα, η Πρεσβεία υιοθετεί τον τόνο έλλογου διαβήματος, με ευγένεια και ψυχραιμία, γεγονός που ανταποκρίνεται στη στρατηγική της πειθούς προς την εξουσία. Η ίδια η επιλογή του όρου Πρεσβεία δηλώνει ότι ο συγγραφέας δεν εμφανίζεται ως αιχμηρός αντίπαλος της πολιτείας αλλά ως εκπρόσωπος μιας αδικούμενης ομάδας που ζητεί δίκαιη ακρόαση.²⁸¹

Ο Αθηναγόρας οργανώνει την επιχειρηματολογία του γύρω από τρεις βασικές κατηγορίες που επανέρχονται στη δημόσια αντιχριστιανική ρητορική της εποχής, την αθεΐα, τα «Θυέστεια δείπνα» και τις «Οϊδιπόδειες μίξεις». Στο πρώτο σκέλος, επιχειρεί να αποδείξει ότι οι χριστιανοί δεν είναι άθεοι, αλλά μονοθεϊστές. Ορίζει τον Θεό με αποφαιτικό και φιλοσοφικά επεξεργασμένο τρόπο, ως άπειρο, αιώνιο και ακατάληπτο, προσβάσιμο στη γνώση όχι μέσω αισθητών ειδώλων αλλά μέσω νου και λόγου. Η χρήση τέτοιων ορισμών λειτουργεί διπλά. Αφενός αποκαθιστά την κατηγορία της αθεΐας, δείχνοντας ότι η άρνηση των ειδώλων δεν είναι άρνηση του θείου. Αφετέρου “συνομιλεί” με τους φιλοσοφικούς ορίζοντες του ακροατηρίου, αναγνωρίζοντας ότι η υπερβατικότητα του Θεού δεν είναι παράλογη θέση αλλά μπορεί να διατυπωθεί με όρους που σέβεται η ελληνική παιδεία.²⁸²

Ο Αθηναγόρας συγκεκριμένα αναφέρει ότι οι Χριστιανοί δεν πρέπει να θεωρούνται άθεοι και να διώκονται, καθώς δέχονται έναν Θεό, τον δημιουργό του σύμπαντος, ο οποίος είναι άκτιστος και δημιούργησε τα πάντα διά του Λόγου. Επισημαίνει δε ότι οι χριστιανοί δεν είναι οι μόνοι οι οποίοι πιστεύουν στη μοναδικότητα του Θεού, αλλά προ αυτών πολλοί ποιητές και φιλόσοφοι απέρριψαν την πολυθεΐα της ελληνικής θρησκείας και στράφηκαν στην αναζήτηση του ενός και μοναδικού Θεού. Προς επίρρωση της θέσεώς του παραθέτει παραδείγματα από ποιητές και κλασικούς συγγραφείς της ελληνικής αρχαιότητας²⁸³.

²⁸¹ Αθηναγόρας ο Αθηναίος. *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 1, PG 6, 889A: «Αὐτοκράτορσι Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Ἀντωνίνῳ καὶ Λουκίῳ Αὐρηλίῳ Κομμόδῳ, Ἀρμενιοκοῖς, Σαρματικοῖς, τὸ δὲ μέγιστον, φιλοσόφοις».

²⁸² Αθηναγόρας ο Αθηναίος. *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 2, PG 6, 896B: «Ἀναγκαῖον δέ μοι ἀρχομένῳ ἀπολογεῖσθαι ὑπὲρ τοῦ λόγου, δεηθῆναι ὑμῶν, μέγιστοι αὐτοκράτορες, ἴσους ἡμῖν ἀκροατὰς γενέσθαι, καὶ μὴ τῇ κοινῇ καὶ ἀλόγῳ φήμῃ συναπεχθέντες προκατασχεθῆναι, ἐπιτρέψαι δὲ ὑμῶν τὸ φιλομαθὲς καὶ φιλόληθες καὶ τῷ καθ’ ἡμᾶς λόγῳ»

²⁸³ Αθηναγόρας ο Αθηναίος. *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 4, PG 6, 897B-900A: «Ἐπεὶ δὲ ὁ λόγος ἡμῶν ἓνα Θεὸν ἄγει τὸν τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητὴν αὐτὸν μὲν οὐ γενόμενον (ὅτι τὸ ὄν οὐ γίνεται ἀλλὰ τὸ μὴ ὄν), πάντα δὲ διὰ τοῦ παρ’ αὐτοῦ λόγου πεποιηκότα, ἐκάτερα ἀλόγως πάσχομεν, καὶ κακῶς ἀγορευόμεθα καὶ διωκόμεθα».

Μνημονεύει αρχικά την κατηγορία περί αθεότητας του Διαγόρα, ο οποίος αποφάνθηκε για την ανυπαρξία του Θεού²⁸⁴. Ακολούθως παρουσιάζει τις απόψεις Ελλήνων ποιητών και φιλοσόφων, οι οποίοι «οὐκ ἔδοξαν ἄθεοι, ἐπιστήσαντες περὶ Θεοῦ»²⁸⁵. Μεταξύ αυτών αναφέρει τον Ευριπίδη, ο οποίος αναγνώριζε τον Θεό από τα έργα του, τον Αιθέρα και τη Γη, εκλαμβάνοντας τα φαινόμενα όψη των αοράτων, γνωρίζοντας δηλαδή τον δημιουργό μέσα από τα δημιουργήματα από τον οποίο προέρχονται και στον οποίο κατευθύνονται διά του πνεύματος²⁸⁶. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Σοφοκλής διατείνεται ότι «εἷς ταῖς ἀληθείαισιν, εἷς ἐστὶν Θεός, ὃς οὐρανὸν τ' ἔτευξεν καὶ γαῖαν μακράν»²⁸⁷. Εν συνεχεία μνημονεύει τον Φιλόλαο, τον Λύσι, τον Όψιμο, αλλά και τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, οι οποίοι μολονότι χρησιμοποιούν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης, όλοι συγκλίνουν στο γεγονός ότι ο Θεός είναι ένας και υπεράνω της ύλης²⁸⁸.

Στα κεφάλαια 13 έως 31 του απολογητικού του έργου *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν*, ο Αθηναγόρας ο Αθηναῖος επιχειρεί μια εκτεταμένη και βαθύτατα φιλοσοφημένη ανατομία της συγκριτικής θεολογίας, αντιπαραβάλλοντας την ορθόδοξη χριστιανική αντίληψη για το Θείο με τις παραδοσιακές δοξασίες της ελληνικής μυθολογίας²⁸⁹. Ο απολογητής ξεκινά με τη θεμελιώδη διαπίστωση ότι οι θεότητες του αρχαιοελληνικού πανθέου δεν υπήρχαν προαιωνίως, αλλά εισήλθαν στο γίνεσθαι και στην ύπαρξη κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που δημιουργήθηκαν και οι κοινοί άνθρωποι²⁹⁰. Για να θεμελιώσει την κριτική του, ανατρέχει στις ιστορικές και ποιητικές πηγές της αρχαιότητας, επισημαίνοντας ότι ο Ορφέας υπήρξε ο πρώτος που αποπειράθηκε να διατυπώσει θεογονικές θεωρίες, ενώ ο Όμηρος, επηρεασμένος από τις ορφικές δοξασίες, ανακήρυξε το υγρό στοιχείο ως την πρωταρχική γενεσιουργό αιτία τόσο του σύμπαντος κόσμου όσο και των ίδιων των θεών²⁹¹. Επικαλούμενος τη μαρτυρία του Ηροδότου, ο Αθηναγόρας υπογραμμίζει ότι ποιητές όπως ο Ορφέας, ο Όμηρος και ο Ησίοδος ήταν εκείνοι που ουσιαστικά

²⁸⁴ Αθηναγόρας ο Αθηναῖος. *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 4, PG 6, 897A: «ἄντικρυς δὲ ἀποφαινομένων μηδὲ ὅλως εἶναι Θεόν».

²⁸⁵ Αθηναγόρας ο Αθηναῖος. *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 5, PG 6, 900A.

²⁸⁶ Αθηναγόρας ο Αθηναῖος. *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 5, PG 6, 900B.

²⁸⁷ Ο.π.

²⁸⁸ Αθηναγόρας ο Αθηναῖος. *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 6, PG 6, 901A-C.

²⁸⁹ Αθηναγόρας ο Αθηναῖος. *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 18, PG 6, 925B

²⁹⁰ Ο.π.

²⁹¹ Ο.π., 17, PG 6, 921C-924A: «Ἡσίοδον γὰρ καὶ Ὅμηρον ἡλικίην τετρακοσίοισι ἔτεσι δοκέω πρεσβυτέρους ἐμοῦ γενέσθαι, καὶ οὐ πλείοσι, οὗτοι δὲ εἰσὶν οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἑλλήσι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἶδεα αὐτῶν σημῆναιτες».

«κατασκεύασαν» τη γενεαλογία των θεών, αποδίδοντάς τους ονόματα, ιδιότητες και μορφές. Αξιοποιώντας με δεξιοτεχνία την πλατωνική φιλοσοφική μεθοδολογία, αποδεικνύει το ανυπόστατο της μυθολογικής αυτής παράδοσης και συμπεραίνει ότι οι εθνικοί θεοί είναι ανύπαρκτοι, εφόσον στερούνται του βασικού γνωρίσματος της θεότητας: της αιώνιας και αμετάβλητης ύπαρξης²⁹². Μέσα από μια σειρά από αδιάσειστα λογικά επιχειρήματα και παραθέτοντας χωρία από την αρχαία γραμματεία, καταδεικνύει ότι οι θεοί αυτοί αποτελούν ανθρώπινα δημιουργήματα, των οποίων η προέλευση και οι κατασκευαστές είναι πλήρως γνωστοί, ενώ οι ποιητικές διηγήσεις τους παρουσιάζουν να διακατέχονται από θηριώδη πάθη, να επιδίδονται σε αιμοσταγείς πράξεις, να φέρονται ως ανθρωποκτόνοι και να υπόκεινται σε φθορά, καθότι αποτελούνται από ύλη. Ο Αθηναγόρας θέτει το καίριο ερώτημα πώς είναι δυνατόν να διατηρούν τη σύστασή τους όντα που δεν υπάρχουν εκ φύσεως αλλά δημιουργήθηκαν, και πώς μπορούν να θεωρούνται ανώτερα της ύλης όταν η ίδια η προέλευσή τους εντοπίζεται στο νερό, τη στιγμή που η αληθινή θεία φύση χαρακτηρίζεται από το αμετάβλητο και το αναλλοίωτο, όντας εντελώς υπεράνω της φθοράς²⁹³.

Στον αντίποδα των μυθολογικών πλασμάτων, ο ένας και μοναδικός Θεός των Χριστιανών προσδιορίζεται μέσα από μια πληθώρα ονομάτων και ιδιοτήτων, που στόχο έχουν να προσφέρουν μια αμυδρή αλλά ασφαλή εικόνα της ακατάληπτης φύσης Του. Ο Αθηναγόρας αποκαλεί τον Θεό αγέννητο, αίδιο, αθάνατο, ακίνητο και αναλλοίωτο, ως ένα Όν που προϋπάρχει όλων των αιώνων, το απόλυτο «Όν» που δεν τρέπει ούτε αλλοιώνεται, παραμένοντας απαθές, ανενδεές και μη έχοντας ανάγκη από κανένα κτιστό στοιχείο²⁹⁴. Ως η μοναδική πηγή της ύπαρξης, ο Θεός υπερέχει κατά φύσιν από όλα τα δημιουργήματα, συνιστώντας την πρώτη δύναμη, τον Βασιλέα των πάντων, το πραγματικά Όν, που περιγράφεται ως τέλειος κόσμος, πνεύμα, δύναμη και λόγος. Ο Τριαδικός Θεός δεν μπορεί να κατανοηθεί με τον ανθρώπινο νου²⁹⁵.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του Αθηναγόρα στη θεμελίωση του Τριαδικού δόγματος, καθώς αναδεικνύεται σε έναν από τους πρώτους θεολόγους που καθόρισαν με ακρίβεια

²⁹² Αθηναγόρας ο Αθηναίος. *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 22, PG 6, 940A

²⁹³ Ο.π.

²⁹⁴ Ο.π. 4, 7, PG 6, 897B, 904B.

²⁹⁵ Ο.π. 16, PG 6, 920D. Αθηναγόρας ο Αθηναίος. *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 10, PG 6, 909AB: «ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεός, νοῦς αἰδῖος ὢν, εἶχεν αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ τὸν Λόγον, αἰδῖως λογικὸς ὢν... Συνάδει δὲ τῷ Λόγῳ καὶ τὸ προφητικὸν Πνεῦμα... καὶ αὐτὸ τὸ ἐνεργοῦν τοῖς ἐκφωνοῦσι, προφητικῶς ἅγιον Πνεῦμα ἀπόρροιαν εἶναι φαμέν τοῦ Θεοῦ, ἀπορρέον καὶ ἐπαναφερόμενον ὡς ἀκτῖνα ἡλίου. Τίς οὖν οὐκ ἂν ἀπορήσῃ τοὺς ἅγοντας Θεὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν Θεὸν καὶ Πνεῦμα ἅγιον δεικνύντας αὐτῶν καὶ τὴν ἐν τῇ ἐνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν, ἀκούσας ἀθέους καλουμένους»;

τις εσωτερικές σχέσεις των τριών θείων προσώπων, διατηρώντας την πλήρη ισορροπία ανάμεσα στη διάκριση των υποστάσεων και την κοινή τους ενέργεια στη δημιουργία²⁹⁶. Ο Λόγος και το Άγιο Πνεύμα συνυπάρχουν αιδίως με τον αγέννητο Πατέρα· ο Πατήρ είναι άναρχος, ο Υιός και Λόγος ενυπάρχει αιώνια στον Πατέρα, ενώ το Άγιο Πνεύμα νοείται ως απόρροια ή εκπόρευμα Θεού, που απορρέει και επανέρχεται όπως η ακτίνα στον ήλιο²⁹⁷. Ο Αθηναγόρας είναι μάλιστα ο πρώτος Χριστιανός συγγραφέας που εισάγει τους όρους «ένωσις» και «διαίρεσις» στην τριαδική θεολογία, όπου η ένωση διασφαλίζει τη μονοθεϊστική βάση της πίστης και η διαίρεση αποσαφηνίζει την ακεραιότητα και την ιδιαιτερότητα των τριών υποστάσεων. Αξιοποιώντας τόσο φιλοσοφικούς όσο και βιβλικούς όρους, τονίζει την απόλυτη ισοτιμία Πατρός και Υιού, εξηγώντας ότι ο Λόγος είναι το «πρώτον γέννημα» του Πατρός, όχι όμως ως κτιστό δημιούργημα, διότι ο Θεός, ως αιώνιος Νους, είχε ανέκαθεν μέσα Του τον Λόγο. Παράλληλα, η αναφορά του στην πιθανότητα κάλυψης του Θεού με σάρκα κατά θεία οικονομία επιβεβαιώνει την αποδοχή της ενανθρωπήσεως του Χριστού, ενώ όσον αφορά το Άγιο Πνεύμα υπογραμμίζει την ενέργειά Του στους προφήτες, παρομοιάζοντας την προφητική έμπνευση με τον μουσικό που εμφυσά στον αυλό, διαμορφώνοντας έτσι μια πληρέστατη εικόνα της Τριαδικής ζωής.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Αθηναγόρα, ο Θεός είναι ο αποκλειστικός Ποιητής και Δημιουργός του σύμπαντος, το οποίο δημιουργήθηκε από τον Θεό Πατέρα διά του Λόγου Του, ενώ διά του Αγίου Πνεύματος τα πάντα συντηρούνται και ζωογονούνται. Ξεκαθαρίζοντας τη σχέση μεταξύ Θεού και ύλης, τονίζει ότι η ύλη δεν είναι προγενέστερη ούτε ισότιμη με τον Θεό, αλλά υφίσταται ως το παθητικό αντικείμενο της θείας διαμόρφωσης²⁹⁸. Όπως ο πηλός οφείλει τη μορφή του στον αγγειοπλάστη και το όργανο τη μελωδία του στον μουσικό, έτσι και η δόξα της δημιουργίας δεν ανήκει στην ίδια την ύλη, αλλά στον Δημιουργό Θεό. Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε από κάποια εσωτερική ανάγκη του Θεού, καθότι Εκείνος είναι παντελώς αυτάρκης, αλλά προκειμένου να εκδηλωθεί η άπειρη αγαθότητα, η σοφία και η δύναμή Του²⁹⁹. Η κτίση παρομοιάζεται με ένα μελωδικό μουσικό όργανο που αναδίδει αρμονία επειδή ο Θεός πλήττει τους φθόγγους του, και συνεπώς το αντικείμενο της λατρείας των Χριστιανών παραμένει ο

²⁹⁶ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 10, PG 6, 908B-909A.

²⁹⁷ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 24, PG 6, 945AB

²⁹⁸ Ο.π.

²⁹⁹ Ο.π.

Ποιητής και Δεσπότης του και όχι το υλικό δημιούργημα³⁰⁰. Μετά την αρχική δημιουργία, ο Θεός δεν εγκατέλειψε τον κόσμο στην τύχη του, αλλά αναλαμβάνει τη διαρκή φύλαξη και Πρόνοια των πάντων, λειτουργώντας ως σοφός κυβερνήτης σκάφους που κατευθύνει απарέγκλιτα το σύμπαν. Στην κοσμολογική αυτή δομή, οι άγγελοι δημιουργήθηκαν από τον Θεό για να καταστούν λειτουργικοί συνεργοί Του στην άσκηση της επί μέρους Προνοίας επί των υλικών πραγμάτων. Ενώ ο Θεός διατηρεί τη γενική κυριαρχία των όλων, στους αγγέλους έχει ανατεθεί η επιμέρους διακονία. Όπως και οι άνθρωποι, οι άγγελοι δημιουργήθηκαν με το δώρο της ελεύθερης βούλησης, με αποτέλεσμα όσοι παρέμειναν πιστοί να συνεχίζουν το προνοιακό τους έργο, ενώ όσοι έκαναν κακή χρήση της ελευθερίας τους αποστάτησαν, έπεσαν στην υλική σφαίρα και μετατράπηκαν σε δαίμονες που καθοδηγούν την κακία και την αταξία³⁰¹.

Στο της *Πρεσβείας*, ο Αθηναγόρας περνά στην άμεση απόκρουση των βαρύτατων κατηγοριών περί αιμομιξιών και ανθρωποφαγίας που εκτοξεύονταν από το ειδωλολατρικό περιβάλλον εναντίον των Χριστιανών. Αποδεικνύει ότι οι κατήγοροι προβάλλουν στους Χριστιανούς τα δικά τους ελαττώματα και τις ανήθικες πράξεις των δικών τους θεών, παραθέτοντας παραδείγματα από τη μυθολογία όπου ο Ζευς τεκνοποιεί με τη μητέρα του και την κόρη του. Απέναντι σε αυτά, προβάλλει το απaráμιλλο ύψος της χριστιανικής ηθικής, εξηγώντας ότι οι Χριστιανοί θεωρούν μοιχεία ακόμη και το επιθυμητό βλέμμα και γνωρίζουν ότι θα κριθούν από τον Θεό ακόμη και για τις κρυφές τους σκέψεις³⁰². Εμφορούμενοι από την ελπίδα της αιώνιας ζωής, περιφρονούν τις σαρκικές απολαύσεις, με πολλούς να επιλέγουν την ισόβια παρθενία και όσους παντρεύονται να αποσκοπούν αποκλειστικά στην τεκνοποιία.

Όσον αφορά την κατηγορία της ανθρωποκτονίας³⁰³, ο Αθηναγόρας παρατηρεί ότι ουδείς είδε ποτέ Χριστιανό να διαπράττει φόνο, ενώ αποφεύγουν ακόμη και να παρακολουθούν αιματηρά θεάματα στην αρένα, θεωρώντας ανθρωποκτονία την άμβλωση και σεβόμενοι την ανθρώπινη ζωή από τη στιγμή της σύλληψης. Τέλος, αναφερόμενος στο ζήτημα της αναστάσεως των σωμάτων, το οποίο αποτελούσε το πλέον ξένο δόγμα για την ελληνική φιλοσοφική σκέψη, διακρίνει τους λόγους «υπέρ της αληθείας» προς τους απίστευτους και «περί της αληθείας» προς τους πιστούς. Θεμελιώνει την αναστατική θεολογία στη σοφία, την παντοδυναμία και τη δικαιοσύνη του Θεού,

³⁰⁰ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 24, PG 6, 948A

³⁰¹ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 10, PG 6, 909BC-910B.

³⁰² Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 32, PG 6, 964B.

³⁰³ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών* 35, PG 6, 968C-969A

υποστηρίζοντας ότι όπως ο Θεός είχε τη δύναμη να δημιουργήσει τον άνθρωπο από το μηδέν, έτσι κατέχει την ισχύ να ανασυνθέσει τα διαλυμένα στοιχεία του σώματος και να ζωοποιήσει το νεκρό.

Συμπερασματικά, η θεολογική προσφορά του Αθηναγόρα υπήρξε καθοριστική, καθώς με τη βαθιά γνώση της φιλοσοφίας, τη λογική αυστηρότητα και τη δογματική ακρίβεια που τον διακρίνει, κατάφερε να αποστομώσει τις συκοφαντίες της εποχής του και να θέσει τις βάσεις πάνω στις οποίες οικοδόμησαν οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας στους επόμενους αιώνες³⁰⁴.

³⁰⁴ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων* Ι, (Αθήνα 2000), σ. 225-256.

2.8 Θεόφιλος Αντιοχείας

2.8.1 Θεόφιλος Αντιοχείας και η ζωή του

Ο Θεόφιλος Αντιοχείας, σημαντική προσωπικότητα της πρωτοχριστιανικής γραμματείας, διατέλεσε επίσκοπος της εκκλησίας της Αντιοχείας κατά το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, αναλήφθηκε στον επισκοπικό θρόνο γύρω στο 169 μ.Χ. ως διάδοχος του Ήρωνα Β΄, ασκώντας τα ποιμαντικά του καθήκοντα έως τον θάνατό του, ο οποίος τοποθετείται υποθετικά μεταξύ των ετών 180 και 188 μ.Χ., οπότε και τον διαδέχθηκε ο Μαξιμιανός. Όσον αφορά το υπόβαθρό του, υπήρξε ιουδαϊκής καταγωγής, με αναφορές να τον συνδέουν με το ρεύμα των Σαδδουκαίων, πριν ασπαστεί τον Χριστιανισμό³⁰⁵.

Το μοναδικό σύγγραμμα που διασώζεται από το εργογραφικό του έργο είναι η απολογητική επιστολή *Προς Αυτόλυκον*. Γενικά, στο κείμενο αυτό, ο Θεόφιλος αναπτύσσει τη θεολογική του σκέψη γύρω από τη θεία ουσία, ενώ παράλληλα στηλιτεύει την πολυθεΐα, τις εσωτερικές αντιφάσεις της ελληνικής φιλοσοφικής και ποιητικής παράδοσης, καθώς και την ηθική έκπτωση της ειδωλολατρικής κοινωνίας της εποχής του. Η συμβολή του στη διαμόρφωση της χριστιανικής δογματικής κρίνεται κομβική, καθώς συνιστά τον πρωιμότερο συγγραφέα που εισάγει ρητά τον όρο «Τριάς» στη θεολογική ορολογία, ενώ ταυτόχρονα διατυπώνει ευθέως την αντίληψη περί της θεοπνευστίας των κειμένων της Καινής Διαθήκης³⁰⁶.

2.8.2 Η θεολογική διδασκαλία του Θεοφίλου Αντιοχείας

Ο Θεόφιλος Αντιοχείας, με τα τρία βιβλία *Προς Αυτόλυκον*, κινείται σε μορφή απολογητικών επιστολών προς ειδωλολάτρη συνομιλητή και συνδυάζει βιβλική τεκμηρίωση, κριτική της ειδωλολατρίας και θεολογική διατύπωση περί δημιουργίας και Θεού. Ιδιαίτερη σημασία έχει η χρήση του όρου Τριάς, ως στοιχείο πρώιμης ορολογικής διατύπωσης, όχι ως ώριμη δογματική συστηματοποίηση, αλλά ως ένδειξη ότι η απολογητική γραμματεία συμβάλλει στη γλωσσική διαμόρφωση της πίστης στον δημόσιο λόγο.³⁰⁷

³⁰⁵ Θεόφιλος Αντιοχείας, εισαγωγή, μτφρ, σχόλια του Παναγιώτη Χρήστου, Απόλογηταί, τομ.2, (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις πατερικά Γρηγόριος Παλαμάς, 1986), σ. 304-307

³⁰⁶ Ο.π., σ. 310-312.

³⁰⁷ Ο.π.

Ο Θεόφιλος γραφεί περί 180 γράφει λοιπόν, μια σειρά από επιστολές σε έναν ειδωλόλατρη φίλο του ονόματι Αυτόλυκο. Ο τόνος του είναι λίγο πιο επιθετικός από του Αθηναγόρα, αλλά και αυτός καλύπτει πολλά θέματα. Προσπαθεί να αποδείξει την ανωτερότητα του μονοθεϊσμού έναντι της ελληνικής πολυθεΐας, περνά σε ιστορικά επιχειρήματα, π.χ. παρουσιάζει τον Χριστιανισμό ως αρχαιότερο των ελληνικών φιλοσοφιών και υποστηρίζει ότι ο Μωυσής έζησε πριν τον Πλάτωνα, άρα η εβραϊκή θεία αποκάλυψη είναι προγενέστερη και αξιόπιστη³⁰⁸. Δίνει και μια ενδιαφέρουσα ετυμολογία, με το να λέει στον Αυτόλυκο ότι ονομάζονται “χριστιανοί” από το χρίσμα. Το χρίσμα συνδέεται με τη λέξη χριστός, δηλαδή κεχρισμένος και όχι από τον “χρηστό”, το καλό. Εξηγεί επίσης ορισμένες χριστιανικές πεποιθήσεις με λογική: π.χ. προσπαθεί να περιγράψει την ανάσταση ως κάτι δυνατό για τον Θεό με αναλογίες από την καθημερινή βιοτή των ανθρώπων, π.χ. αν ο κεραμέας κάνει ξανά από πηλό το σπασμένο σκεύος, πόσο μάλλον ο Θεός τον άνθρωπο. Ειρωνεύεται τους Έλληνες που δεν πιστεύουν στην ανάσταση ενώ πιστεύουν τους μύθους τους, όπως τον Φαέθοντα ή τον Ασκληπιό. Ο Θεόφιλος είναι γνωστός ως ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο “Τριας” (Τριάδα) για τον Θεό, τον Λόγο και τη Σοφία Του. Το κάνει όμως με αρκετά ασαφή έννοια ακόμη. Σημασία έχει ότι θέτει τέτοιους όρους σε συζήτηση³⁰⁹.

Συγκεκριμένα, ο Θεόφιλος Αντιοχείας υπήρξε ο πρώτος από τους Χριστιανούς Απολογητές που χρησιμοποίησε ρητά τη στωική διάκριση ανάμεσα στον «ενδιάθετο» και τον «προφορικό» Λόγο, προκειμένου να καταστήσει σαφέστερη τη θεωρία του για τις δύο διαδοχικές καταστάσεις της ύπαρξης του Δευτέρου Προσώπου της Αγίας Τριάδος³¹⁰. Την αντίληψή του αυτή τη θεμελιώνει σε δύο κεντρικά αποσπάσματα των κειμένων του, στα οποία περιγράφει αφενός τη δημιουργία του κόσμου από το μηδέν («εξ ουκ όντων») και αφετέρου τη φύση της γέννησης του Υιού. Εξηγεί ότι ο Θεός, ως αγέννητος, αιώνιος και πλήρως αυτάρκης, δεν είχε ανάγκη από κανένα κτιστό ον³¹¹. Όταν όμως αποφάσισε να δημιουργήσει τον άνθρωπο για να Τον γνωρίσει, προετοίμασε τον κόσμο χρησιμοποιώντας ως δημιουργικό όργανο και συνεργό τον Λόγο και τη

³⁰⁸ Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, II, 10, PG 6, 1063AB.

³⁰⁹ Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, II, 15, PG 6, 1076C-1077A-C: «Ὁ γὰρ ἥλιος ἐν τύπῳ θεοῦ ἐστίν, ἡ δὲ σελήνη ἄνθρωπον. [...] Ὡσαύτως καὶ αἱ τρεῖς ἡμέραι πρὸ τῶν φωστῆρων γεγонуῖαι τύποι εἰσὶν τῆς τριάδος, τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ τῆς σοφίας αὐτοῦ. Τετάρτῳ δὲ τόπῳ ἐστὶν ἄνθρωπος ὁ προσδεὴς τοῦ φωτός, ἵνα ἢ θεός, λόγος, σοφία, ἄνθρωπος· διὰ τοῦτο καὶ τετάρτη ἡμέρα ἐγενήθησαν φωστῆρες».

³¹⁰ Α. Θεοδώρου, *Η ιστορία του Δόγματος από της εποχής των Απολογητών μέχρι του 318 μ.Χ.*, https://www.oodegr.com/oode/dogma/istoria_dogmatwn/8eodwrou/1_3_4.htm (Ημ Ανάκτησης 2 Ιουλίου 2026)

³¹¹ Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, II, 10, PG 6, 1063B.

Σοφία Του, τα οποία εξέπεμψε πριν από κάθε κτίση. Διευκρινίζει μάλιστα ότι ο Υιός δεν γεννήθηκε μέσω κάποιας σωματικής ένωσης, όπως υποστήριζαν οι εθνικοί μυθογράφοι, αλλά αποτελεί τον αιώνιο Λόγο που υπήρχε ανέκαθεν εσωτερικά στην καρδιά του Θεού ως ο νους και η φρόνησή Του (λόγος ενδιάθετος). Όταν ο Θεός θέλησε να υλοποιήσει το δημιουργικό Του σχέδιο, εξέπεμψε τον Λόγο εξωτερικά (λόγος προφορικός) ως πρωτότοκο πάσης κτίσεως, χωρίς όμως να στερηθεί ή να κενωθεί ο ίδιος τον Λόγο Του, εφόσον συνεχίζει να συνομιλεί μαζί Του αδιάλειπτα³¹².

Συγκεκριμένα, το έργο *Προς Αυτόλυκον* που αποτελείται από τρία βιβλία, όπως προαναφέρθηκε, τα οποία συγκροτούν μία ολοκληρωμένη απολογητική πραγματεία με σκοπό την υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης έναντι της ελληνικής θρησκείας και φιλοσοφίας. Στο πρώτο βιβλίο ο Θεόφιλος επιχειρεί να απαντήσει στα ερωτήματα του ειδωλολάτρη Αυτολύκου σχετικά με την ύπαρξη και τη γνώση του Θεού. Υποστηρίζει ότι ο Θεός δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός μέσω των σωματικών αισθήσεων, αλλά γνωρίζεται μέσα από τα δημιουργήματά Του και από την πνευματική κάθαρση του ανθρώπου³¹³. Χρησιμοποιώντας την εικόνα του ασθενούς που χρειάζεται θεραπεία, τονίζει ότι μόνο εκείνος που καθαρίζεται από την αμαρτία μπορεί να αποκτήσει αληθινή γνώση του Θεού. Παράλληλα παρουσιάζει τις βασικές αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας σχετικά με τη δημιουργία του κόσμου, την αθανασία της ψυχής και την ανάσταση των νεκρών³¹⁴.

Στο δεύτερο βιβλίο αναπτύσσει συστηματικότερα τη διδασκαλία περί δημιουργίας του κόσμου και προβάλλει τη βιβλική κοσμολογία ως την αυθεντική αποκάλυψη του Θεού. Ασκει έντονη κριτική στην ελληνική μυθολογία και στη λατρεία των ειδώλων, θεωρώντας ότι οι ελληνικοί μύθοι δεν μπορούν να αποτελέσουν αξιόπιστη πηγή αλήθειας. Αντίθετα, αναδεικνύει την υπεροχή της Αγίας Γραφής, επικαλούμενος τους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης ως θεόπνευστους μάρτυρες της θείας αποκάλυψης, οι οποίοι, κατά την άποψή του, προηγήθηκαν χρονικά των Ελλήνων φιλοσόφων και ποιητών³¹⁵. Στο ίδιο βιβλίο διατυπώνει τη διδασκαλία περί δημιουργίας έξ οὐκ ὄντων και χρησιμοποιεί για πρώτη φορά στη σωζόμενη χριστιανική

³¹² Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, II, 22, PG 6, 1088B.

³¹³ Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, I, 1-3, PG 6, 1023A, 1025B

³¹⁴ Ο.π.

³¹⁵ Θεόφιλος Αντιοχείας, εισαγωγή, μτφρ, σχόλια του Παναγιώτη Χρήστου, *Απόλογηταί*, τομ.2, (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις πατερικάϊ Γρηγόριος Παλαμάς, 1986), σ. 308-310.

γραμματεία τον όρο «Τριάς», αναφερόμενος στον Θεό, τον Λόγο και τη Σοφία, όταν σχολιάζει ότι «αἱ τρεῖς ἡμέραι... τύποι εἰσὶ τῆς Τριάδος, τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Λόγου αὐτοῦ καὶ τῆς Σοφίας αὐτοῦ»³¹⁶

Το τρίτο βιβλίο αποτελεί συνέχεια της απολογητικής επιχειρηματολογίας και επικεντρώνεται στην υπεράσπιση του χριστιανικού ήθους απέναντι στις κατηγορίες των εθνικών. Ο Θεόφιλος επιδιώκει να αποδείξει την ιστορική αξιοπιστία της βιβλικής παράδοσης, συγκρίνοντας τη χρονολόγηση της Παλαιάς Διαθήκης με εκείνη της ελληνικής γραμματείας. Υποστηρίζει ότι ο Μωσής και οι προφῆτες προηγήθηκαν χρονικά του Ομήρου, του Ησιόδου και των άλλων Ελλήνων συγγραφέων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η βιβλική αποκάλυψη είναι αρχαιότερη και, κατά συνέπεια, αυθεντικότερη από την ελληνική φιλοσοφική και μυθολογική παράδοση.

Συνολικά, το *Πρὸς Αὐτόλυκον* κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της πρώιμης χριστιανικής θεολογίας, καθώς αποτελεί μία από τις πρώτες συστηματικές απολογίες του χριστιανισμού στην ελληνική γλώσσα. Ο Θεόφιλος αξιοποιεί εκτενώς την Παλαιά Διαθήκη ως βασικό θεολογικό θεμέλιο, αναπτύσσει τη διδασκαλία περί δημιουργίας του κόσμου *ἐξ οὐκ ὄντων*, παρουσιάζει τον Λόγο ως προαιώνιο, ενυπάρχοντα στον Θεό και δημιουργό της κτίσης, ενώ παράλληλα εισάγει τον όρο «Τριάς», ο οποίος θα αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία στη μεταγενέστερη τριαδολογική θεολογία της Εκκλησίας. Ταυτόχρονα, επιδιώκει να καταδείξει ότι η χριστιανική πίστη δεν αντιστρατεύεται τον ορθό λόγο αλλά αποτελεί την πληρέστερη έκφραση της αλήθειας, καθώς η αυθεντική σοφία δεν αντλείται από τη μυθολογία ή την ανθρώπινη φιλοσοφία, αλλά από τη θεία αποκάλυψη που παραδόθηκε μέσω της Αγίας Γραφής και εκπληρώθηκε στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού.

Οι αντιλήψεις αυτές του Θεοφίλου δεν διαφέρουν ουσιαστικά από το πνεύμα των υπόλοιπων Απολογητών, καθώς μέρους τους εξαίρονται η αἴδια εσωτερική προϋπαρξη του Λόγου στον Θεό, η απόκτηση προσωπικής υποστάσεως του Λόγου ενόψει της δημιουργίας, η ακένωτος και αμείωτος γέννησή Του που δεν αφαιρεί τίποτα από την ουσία του Πατέρα, καθώς και ο δημιουργικός Του ρόλος στην κατασκευή των όντων³¹⁷.

Με τον Θεόφιλο Αντιοχείας αποτυπώνεται πλέον με απόλυτη ορολογική σαφήνεια η διδασκαλία περί ενδιαθέτου και προφορικού Λόγου, μιας ιδέας που υπήρχε ήδη ως υπόβαθρο στη

³¹⁶ Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, II, 15, PG 6, 1076C-1077A

³¹⁷ Θεόφιλος Αντιοχείας, εισαγωγή, μτφρ, σχόλια του Παναγιώτη Χρήστου, *Απόλογηταί*, τομ.2, (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις πατερικά *Γρηγόριος Παλαμάς*, 1986), σ. 310-315.

χριστιανική απολογητική. Το αξιοσημείωτο και παράδοξο ωστόσο γεγονός είναι ότι, ενώ οι υπόλοιποι Απολογητές γνώριζαν τη στωική ορολογία αλλά απέφυγαν να τη διατυπώσουν ρητά, εκείνος που τελικά την υιοθέτησε ήταν ο Θεόφιλος, ο οποίος θεωρητικά ήταν ο λιγότερο κατάλληλος για μια τέτοια οικειοποίηση, εξαιτίας της σφοδρής αντιπάθειας και πολεμικής που έτρεφε απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία³¹⁸.

³¹⁸ Ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ:

Η γενικότερη συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2^{ου} αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας

Η συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της πρώιμης Εκκλησίας υπήρξε πολυδιάστατη και καθοριστική, καθώς μέσα από την απολογητική τους δραστηριότητα η Εκκλησία απέκτησε για πρώτη φορά έναν συνεκτικό δημόσιο λόγο, ικανό να αντιπαρατεθεί στις φιλοσοφικές, θρησκευτικές και πολιτικές προκλήσεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Όπως έχει ήδη αναδειχθεί, οι Απολογητές δεν περιορίστηκαν στην απλή υπεράσπιση των χριστιανικών κοινοτήτων απέναντι στις συκοφαντίες και τους διωγμούς, αλλά προέβησαν σε μια ουσιαστική θεολογική συγκρότηση της πίστης, η οποία θεμελίωσε τη μετέπειτα πατερική παράδοση³¹⁹.

Η σημαντικότερη ίσως συμβολή των Απολογητών υπήρξε η ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας θεολογικής έκφρασης που αξιοποιούσε δημιουργικά τη φιλοσοφική ορολογία και τη ρητορική παιδεία της εποχής, χωρίς να υποκαθιστά την αποκαλυπτική βάση της χριστιανικής πίστης. Ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας υπήρξε ο κυριότερος εκφραστής αυτής της προσπάθειας, διατυπώνοντας τη θεωρία του σπερματικού Λόγου, σύμφωνα με την οποία ο προαιώνιος Λόγος του Θεού είχε σπείρει «σπέρματα» αλήθειας σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, επιτρέποντας ακόμη και στους Έλληνες φιλοσόφους να προσεγγίσουν μερικές αλήθειες³²⁰. Όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά σημειώνει, «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστὶν»³²¹, υπογραμμίζοντας ότι κάθε αυθεντική αλήθεια ανήκει τελικά στον Χριστό. Η θεωρία αυτή δεν συνεπαγόταν την ταύτιση της φιλοσοφίας με τη θεία Αποκάλυψη, αλλά λειτουργούσε ως γέφυρα επικοινωνίας με τον μορφωμένο κόσμο, αναδεικνύοντας τον Χριστιανισμό ως την πληρέστερη έκφραση της φιλοσοφικής αναζήτησης³²².

³¹⁹ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Απολογία Β*, 13, PG 6, 465BC, 468A.

³²⁰ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Απολογία Α'*, 46, PG 6, 397BC, 400A.

³²¹ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Απολογία Β*, 13, PG 6, 465C.

³²² Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, *Πρός Τρύφωνα Ιουδαίων Διάλογος*, 2, PG 6, 476B.

Ταυτόχρονα, οι Απολογητές συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της χριστιανικής ταυτότητας μέσω της σαφούς οριοθέτησης απέναντι στην ειδωλολατρία και την πολυθεΐα. Ο Αριστείδης ο Αθηναίος στην Απολογία του κατατάσσει τους ειδωλολάτρες σε τρεις κατηγορίες, Χαλδαίους, Έλληνες και Αιγυπτίους—και αποδεικνύει το ανυπόστατο της λατρείας των ειδώλων, υποστηρίζοντας ότι τα φυσικά στοιχεία είναι κτιστά και φθαρτά και δεν μπορούν να θεωρηθούν θεότητες³²³. Ο Αθηναγόρας ο Αθηναίος, με τη σειρά του, αντικρούει συστηματικά τις τρεις βασικότερες κατηγορίες εναντίον των Χριστιανών, την αθεΐα, την ανθρωποφαγία και την αιμομιξία, παρουσιάζοντας τη χριστιανική πίστη ως αυστηρά μονοθεϊκή και το ήθος των πιστών ως υπόδειγμα ηθικής καθαρότητας³²⁴. Μέσα από αυτή τη διπλή στρατηγική, απόρριψη της ειδωλολατρίας και ανάδειξη του χριστιανικού ήθους, οι Απολογητές συνέβαλαν στη συγκρότηση μιας διακριτής χριστιανικής ταυτότητας, η οποία βασιζόταν τόσο στη δογματική ορθότητα όσο και στην ηθική ακεραιότητα.

Εξίσου σημαντική υπήρξε η συμβολή των Απολογητών στη θεμελίωση της χριστιανικής διδασκαλίας περί Θεού, Λόγου και Αγίου Πνεύματος. Ο Θεόφιλος Αντιοχείας υπήρξε ο πρώτος χριστιανός συγγραφέας που χρησιμοποίησε ρητά τον όρο «Τριάς» για να περιγράψει τη σχέση Θεού, Λόγου και Σοφίας, θέτοντας τα θεμέλια για τη μεταγενέστερη τριαδολογική θεολογία³²⁵. Ο Αθηναγόρας, παράλληλα, ανέπτυξε μια πρώιμη τριαδολογική σκέψη, τονίζοντας την απόλυτη ισοτιμία Πατρός και Υιού και περιγράφοντας το Άγιο Πνεύμα ως απόρροια του Θεού³²⁶. Η συμβολή αυτή υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της ορθόδοξης δογματικής παράδοσης, καθώς οι Απολογητές διατύπωσαν με σαφήνεια βασικές θεολογικές έννοιες, αξιοποιώντας τη φιλοσοφική ορολογία χωρίς να εκτρέπονται από την αποστολική παράδοση.

Η ανάπτυξη του απολογητικού λόγου συνέβαλε επίσης στη διαμόρφωση μιας νέας σχέσης μεταξύ πίστης και λογικής. Οι Απολογητές απέδειξαν ότι η χριστιανική πίστη δεν είναι ανορθολογική δεισιδαιμονία, αλλά διαθέτει εσωτερική λογική συνοχή και μπορεί να υπερασπιστεί με επιχειρήματα αντάξια της φιλοσοφικής παράδοσης. Ο Ιουστίνος, ο οποίος συνέχισε να φέρει το φιλοσοφικό ένδυμα και μετά τη μεταστροφή του, παρουσίαζε τον Χριστιανισμό ως την «αληθινή φιλοσοφία», υποστηρίζοντας ότι η αναζήτηση της αλήθειας βρίσκει την ολοκλήρωσή

³²³ Αριστείδης ο Αθηναίος, Απολογία, PG 5, 1267B.

³²⁴ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, 3, PG 6, 896CD.

³²⁵ Θεόφιλος Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, II, 15, PG 6, 1076C-1077A.

³²⁶ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, 10, PG 6, 908B-909A.

της στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού³²⁷. Η σύνθεση αυτή πίστης και λογικής υπήρξε θεμελιώδης για την εξέλιξη της πατερικής θεολογίας και επηρέασε βαθιά τη μεταγενέστερη χριστιανική σκέψη.

Τέλος, οι Απολογητές συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας της Εκκλησίας, παρουσιάζοντας τις χριστιανικές κοινότητες ως πρότυπα κοινωνικής αλληλεγγύης, ηθικής καθαρότητας και πολιτικής πίστης. Ο Ιουστίνος στην Α΄ Απολογία περιγράφει με λεπτομέρεια τη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, τη βάπτιση, την ευχαριστιακή σύναξη, την ανάγνωση των Γραφών, την προσευχή και τη φιλανθρωπική μέριμνα, προκειμένου να καταρρίψει τις συκοφαντίες που κυκλοφορούσαν εναντίον των Χριστιανών³²⁸. Ο Αθηναγόρας, με τη σειρά του, παρουσιάζει τους Χριστιανούς ως ανθρώπους που αποφεύγουν τη μοιχεία, την πορνεία και τη βία, και προσεύχονται για την ευταξία της πολιτείας³²⁹. Μέσα από αυτή την αυτοπαρουσίαση, η Εκκλησία απέκτησε μια θετική δημόσια ταυτότητα, η οποία διευκόλυνε την αποδοχή της από την ελληνορωμαϊκή κοινωνία και προετοίμασε το έδαφος για τη μεταγενέστερη νομική της αναγνώριση.

Συμπερασματικά, η γενικότερη συμβολή των Ελλήνων Απολογητών του 2ου αιώνα στη διαμόρφωση της θεολογικής ταυτότητας της Εκκλησίας υπήρξε πολύπλευρη και καθοριστική. Μέσα από την απολογητική τους δραστηριότητα, την αξιοποίηση της φιλοσοφικής ορολογίας, την οριοθέτηση απέναντι στην ειδωλολατρία και την ανάπτυξη μιας συνεκτικής θεολογικής γλώσσας, οι Απολογητές θεμελίωσαν τη χριστιανική πίστη ως ένα λογικά συνεκτικό, ηθικά ανώτερο και δημόσια υπερασπίσιμο σύστημα σκέψης και ζωής. Η συμβολή τους υπήρξε θεμελιώδης για την εξέλιξη της πατερικής θεολογίας και για τη μεταμόρφωση του Χριστιανισμού από μια περιθωριακή θρησκευτική ομάδα σε μια οικουμενική πνευματική δύναμη, ικανή να διαλεχθεί δημιουργικά με τον ελληνικό πολιτισμό και να διαμορφώσει τη μετέπειτα πορεία της δυτικής και ανατολικής χριστιανικής παράδοσης.

³²⁷ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, Προς Τρύφωνα Ιουδαίων Διάλογος, 2, PG 6, 476B.

³²⁸ Ιουστίνος Μάρτυς και Φιλόσοφος, Απολογία Α΄, 61-67, PG 6, 419B-429C.

³²⁹ Αθηναγόρας ο Αθηναίος, Πρεσβεία περί Χριστιανών, 32, PG 6, 964B.

Συμπεράσματα

Μέσα από την εργασία μας προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

I. Έλληνες Απολογητές του 2ου αιώνα δεν υπήρξαν απλώς αμυντικοί συγγραφείς, αλλά θεμελιωτές ενός νέου θεολογικού λόγου, ο οποίος μετέφρασε την αποστολική παράδοση σε γλώσσα κατανοητή στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.

II. Η φιλοσοφία ως εργαλείο, όχι ως θεμέλιο. Η μελέτη αποδεικνύει ότι η αξιοποίηση της ελληνικής φιλοσοφικής ορολογίας από τους Απολογητές ήταν στρατηγική και επικοινωνιακή, χωρίς ποτέ να υποκαθιστά τη θεία Αποκάλυψη ως την ύστατη πηγή της αλήθειας.

III. Γεφύρωση δύο κόσμων..Οι Απολογητές πέτυχαν να συνδέσουν τον ελληνικό πνευματικό κόσμο με τη χριστιανική πίστη, διαμορφώνοντας μια θεολογική ταυτότητα που ήταν ταυτόχρονα πιστή στην παράδοση και ανοιχτή στον διάλογο με τον πολιτισμό της εποχής της.

IV. Πολυμέτωπη απειλή. Η πρώιμη Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη όχι με μία, αλλά με τρεις ταυτόχρονες προκλήσεις: τους κρατικούς διωγμούς, τη φιλοσοφική πολεμική των εθνικών και τις εσωτερικές αιρέσεις.

V. Γέννηση της απολογητικής. Ακριβώς ως απάντηση σε αυτές τις πιέσεις, δημιουργήθηκε ένα νέο γραμματειακό είδος, η Απολογητική, η οποία είχε διπλό στόχο: την άμυνα κατά των κατηγοριών και την επίθεση κατά των αντιπάλων ιδεολογιών.

VI. Η απολογητική ως παιδαγωγία. Πέρα από την εξωτερική υπεράσπιση, τα απολογητικά έργα είχαν και εσωτερικό στόχο, λειτουργώντας ως εργαλεία διαφώτισης και ενδυνάμωσης των ίδιων των χριστιανικών κοινοτήτων.

VII. Διάλογος με τον Ιουδαϊσμό. Οι Απολογητές αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν την ήδη ανεπτυγμένη ιουδαϊκή απολογητική, δίνοντάς της όμως νέο χριστιανικό περιεχόμενο, κυρίως για να αποδείξουν την εκπλήρωση της Παλαιάς Διαθήκης στον Χριστό.

VIII. Στάσεις απέναντι στη φιλοσοφία. Η στάση των Απολογητών απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία δεν ήταν μονοσήμαντη. Άλλοι, σαν τον Ιουστίνο, αναζήτησαν σημεία σύγκλισης και θετικής αξιοποίησης, ενώ άλλοι, σαν τον Τατιανό, την απέρριψαν ως διεφθαρμένη.

IX. Χριστιανισμός ως «αληθινή φιλοσοφία». Η καινοτομία των Απολογητών ήταν να παρουσιάσουν τον Χριστιανισμό όχι ως μια απλή θρησκεία, αλλά ως την πληρέστερη και μοναδικά αληθινή φιλοσοφία, που ολοκληρώνει όλες τις ανθρώπινες αναζητήσεις.

X. Υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας. Για να γίνουν κατανοητοί, οι Απολογητές υιοθέτησαν όχι μόνο το ύφος αλλά και την ορολογία της φιλοσοφίας, κάνοντας τη χριστιανική διδασκαλία προσιτή στο μορφωμένο κοινό της εποχής.

XI. Πολλαπλοί αποδέκτες. Η έρευνα δείχνει ότι οι Απολογίες είχαν πολλαπλούς αποδέκτες: τον αυτοκράτορα για την εξασφάλιση δικαιοσύνης, τους διανοούμενους για τον προσηλυτισμό και τους ίδιους τους χριστιανούς για την εσωτερική ενίσχυση και κατήχηση.

XII. Ιστορική και θεολογική ανάλυση. Η εργασία υιοθετεί μια σύνθετη μεθοδολογία που συνδυάζει την ιστορική ανάλυση του πλαισίου με τη θεματοκεντρική θεολογική ανάλυση των κειμένων, επιτρέποντας μια πληρέστερη κατανόηση της απολογητικής γραμματείας.

XIII. Εστίαση σε αντιπροσωπευτικά έργα. Η έρευνα εστιάζει σε ένα συγκεκριμένο σώμα κειμένων (Ιουστίνος, Τατιανός, Αθηναγόρας, Θεόφιλος) που θεωρούνται αντιπροσωπευτικά της εξέλιξης του απολογητικού λόγου στον 2ο αιώνα.

XIV. Αποφυγή αναχρονισμών. Η φιλολογική προσέγγιση των κειμένων στο ελληνικό πρωτότυπο στοχεύει στην ακριβή απόδοση των θεολογικών όρων και στην αποφυγή αναχρονιστικών ή μονοδιάστατων ερμηνειών.

XV. Στόχος ανάδειξης της αυτοσυνειδησίας. Ο απώτερος σκοπός της μελέτης είναι να αναδείξει πώς τα απολογητικά κείμενα αποτελούν θεολογικά τεκμήρια της διαδικασίας μέσω της οποίας η Εκκλησία απέκτησε σταδιακά τη θεολογική της αυτοσυνειδησία.

XVI. Δημιουργικός διάλογος. Η σχέση ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής θεολογίας δεν ήταν μια απλή σύγκρουση ή υποταγή, αλλά ένας δημιουργικός διάλογος όπου η φιλοσοφία χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο για τη διατύπωση της χριστιανικής αποκάλυψης.

XVII. Ο «σπερματικός Λόγος» ως γέφυρα. Ο Ιουστίνος ανέπτυξε τη θεωρία του σπερματικού Λόγου για να εξηγήσει ότι οι αλήθειες των Ελλήνων φιλοσόφων προέρχονταν από μια μερική συμμετοχή στον θείο Λόγο, προετοιμάζοντας το έδαφος για την πλήρη αποκάλυψη στον Χριστό.

XVIII. Μεταμόρφωση της ορολογίας. Οι Πατέρες της Εκκλησίας υιοθέτησαν φιλοσοφικούς όρους όπως «ουσία», «υπόσταση» και «πρόσωπο», αλλά τους γέμισαν με νέο, αποκλειστικά χριστιανικό περιεχόμενο, δημιουργώντας μια νέα θεολογική γλώσσα.

XIX. Κριτική στη θρησκεία, όχι στη φιλοσοφία. Η κριτική των Πατέρων στρεφόταν κατά της ειδωλολατρικής λατρείας και της μυθολογίας, ενώ αναγνώριζαν την αξία της φιλοσοφικής αναζήτησης, διαχωρίζοντας σαφώς τη θρησκεία από τη φιλοσοφία.

XX. Η Αποκάλυψη ως πηγή. Παρά την αξιοποίηση της φιλοσοφίας, η θεολογία παρέμεινε θεμελιωμένη στην Αγία Γραφή και την εκκλησιαστική εμπειρία, με τη φιλοσοφία να λειτουργεί πάντα ως δευτερεύον και υπηρετικό εργαλείο.

XXI. Πρώτος γνωστός Απολογητής. Ο Κοδράτος θεωρείται ο πρώτος γνωστός χριστιανός απολογητής, ο οποίος εγκαινίασε την παράδοση της απευθείας προσφυγής στον αυτοκράτορα για την υπεράσπιση των χριστιανών.

XXII. Ιστορική επιχειρηματολογία. Σε αντίθεση με τους μεταγενέστερους, η απολογία του Κοδράτου στηρίζεται στην ιστορική αξιοπιστία των γεγονότων, όπως τα θαύματα του Χριστού, και όχι σε φιλοσοφικές έννοιες.

XXIII. Σύνδεσμος με την αποστολική εποχή. Η σημασία του έγκειται στο ότι αποτελεί συνδετικό κρίκο με την αποστολική εποχή, χρησιμοποιώντας ως αποδεικτικό στοιχείο την προσωπική μαρτυρία όσων έζησαν τα γεγονότα της ζωής του Χριστού.

XXIV. Συστηματική θεώρηση θρησκειών. Ο Αριστείδης προχώρησε σε μια πρώιμη συστηματική κατηγοριοποίηση της ανθρωπότητας με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, αντιπαράβαλλοντας τους Χριστιανούς με τους Εθνικούς και τους Ιουδαίους.

XXV. Κοσμολογικό επιχείρημα. Η θεολογία του ξεκινά από ένα κοσμολογικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού, παρατηρώντας την τάξη της δημιουργίας για να καταλήξει στην αναγκαιότητα ενός Παντοδύναμου Δημιουργού.

XXVI. Ηθική ως απόδειξη. Για τον Αριστείδη, η ίδια η ηθική ζωή των χριστιανών αποτελεί το ισχυρότερο αποδεικτικό στοιχείο της αλήθειας της πίστης τους, σε πλήρη αντίθεση με την ανηθικότητα των μυθολογικών θεών.

XXVII. Το νέο γένος των Χριστιανών: Η Επιστολή προς Διόγνητον εισάγει μια εμβληματική εικόνα για τους Χριστιανούς: δεν διακρίνονται από τον τόπο, τη γλώσσα ή τα έθιμα, αλλά από τον τρόπο ζωής τους, αποτελώντας ένα «νέο γένος».

XVIII. Η Εκκλησία ως ψυχή του κόσμου: Η παρομοίωση των Χριστιανών με την ψυχή του σώματος είναι μοναδική, υπογραμμίζοντας τη διπλή τους υπόσταση: ζουν μέσα στον κόσμο, αλλά δεν ανήκουν σε αυτόν.

XXIX. Η θεία οικονομία της αγάπης: Το κείμενο κορυφώνεται με την περιγραφή της αποστολής του Υιού, όχι ως τιμωρίας, αλλά ως μιας «γλυκιάς ανταλλαγής», όπου η δικαιοσύνη ενός καλύπτει την ανομία των πολλών, αποκαλύπτοντας το βάθος της θείας αγάπης.

XXX. Η πορεία της φιλοσοφικής αναζήτησης. Ο βίος του Ιουστίνου αποτυπώνει την τυπική πορεία ενός ανθρώπου της εποχής που αναζητούσε την αλήθεια μέσω των διαφόρων φιλοσοφικών σχολών, για να την βρει τελικά στον Χριστιανισμό.

XXXI. Η συνάντηση με τον ηλικιωμένο. Η αφήγηση της συνάντησής του με τον ηλικιωμένο χριστιανό είναι κομβική, καθώς σηματοδοτεί τη στροφή από την ανθρώπινη λογική στη θεία Αποκάλυψη ως την ασφαλέστερη πηγή γνώσης.

XXXII. Φιλόσοφος εν Χριστώ. Ο Ιουστίνος δεν εγκατέλειψε ποτέ την ταυτότητα του φιλοσόφου, αλλά τη μετέτρεψε, παρουσιάζοντας τον Χριστιανισμό ως την «αληθινή φιλοσοφία» και διδάσκοντας δημόσια με το φιλοσοφικό ένδυμα.

XXXIII. Η χριστοκεντρική ερμηνεία του Λόγου. Ο Ιουστίνος χρησιμοποίησε τον φιλοσοφικό όρο «Λόγος» για να περιγράψει το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, μεταμορφώνοντας μια αφηρημένη έννοια σε μια προσωπική και σωτηριολογική πραγματικότητα.

XXXIV. Η θεωρία του «σπερματικού Λόγου». Η πιο γνωστή συμβολή του είναι η θεωρία του «σπερματικού Λόγου», σύμφωνα με την οποία ο Χριστός, ως Λόγος, έσπειρε σπέρματα αλήθειας σε όλη την ανθρωπότητα, δικαιολογώντας έτσι την παρουσία αλήθειας και στην προχριστιανική φιλοσοφία.

XXXV. Οι «Χριστιανοί προ Χριστού». Αυτή η θεωρία του επέτρεψε να κάνει την τολμηρή δήλωση ότι φιλόσοφοι σαν τον Σωκράτη και τον Ηράκλειτο ήταν, κατά κάποιον τρόπο, «Χριστιανοί προ Χριστού», επειδή έζησαν σύμφωνα με τον Λόγο.

XXXVI. Πολεμική στάση απέναντι στην ελληνική παιδεία. Σε αντίθεση με τον Ιουστίνο, ο Τατιανός υιοθέτησε μια σφοδρά πολεμική στάση απέναντι στον ελληνικό πολιτισμό, τη φιλοσοφία και τη θρησκεία, θεωρώντας τα προϊόντα ανθρώπινης πλάνης και ηθικής διαφθοράς.

XXXVII. Η προτεραιότητα της βιβλικής αποκάλυψης. Ο Τατιανός χρησιμοποίησε το επιχείρημα της χρονικής προτεραιότητας, υποστηρίζοντας ότι ο Μωυσής και οι Προφήτες προηγήθηκαν των Ελλήνων φιλοσόφων, άρα η βιβλική αποκάλυψη είναι αρχαιότερη και αυθεντικότερη.

XXXVIII. Ο ασκητισμός ως θεολογικό κριτήριο. Η έντονη ασκητική του διάθεση, που τον οδήγησε στον Εγκρατιτισμό, δείχνει μια τάση υποτίμησης της ύλης, η οποία τελικά τον απομάκρυνε από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση.

XXXIX Πολυγραφότατος και σεβάσμιος. Ο Μελίτων υπήρξε ένας από τους πολυγραφότερους και πιο σεβάσμιους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του 2ου αιώνα, όπως μαρτυρεί η εκτενής λίστα έργων του που διασώζει ο Ευσέβιος, αλλά και η συμμετοχή του σε σημαντικές εκκλησιαστικές διαμάχες.

XL. Υπερασπιστής του τεσσαρεσκαίδεκατιτισμού. Η ενεργός συμμετοχή του στη διαμάχη για τον εορτασμό του Πάσχα καταδεικνύει το κύρος του ως θεολόγου που υπερασπιζόταν μια παράδοση που θεωρούσε αποστολική.

XLI Πρωτοπόρος στην έρευνα του κανόνα. Το ταξίδι του στους Αγίους Τόπους για την έρευνα των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης τον καθιστά έναν από τους πρώτους χριστιανούς ερευνητές του βιβλικού κανόνα.

XLII. Η ενότητα των Γραφών. Η θεολογία του Μελίτωνος βασίζεται στην τυπολογική ερμηνεία, βλέποντας ολόκληρη την Παλαιά Διαθήκη ως μια αδιάσπαστη ενότητα που προετοιμάζει και προεικονίζει την Καινή και το πρόσωπο του Χριστού.

XLIII. Το Πάσχα ως κορύφωση της σωτηρίας. Στο έργο του *Περί Πάσχα*, παρουσιάζει το Πάσχα του Χριστού ως τη νέα Έξοδο, όπου η θυσία του Αμνού (Χριστού) λυτρώνει την ανθρωπότητα από τη δουλεία της αμαρτίας και του θανάτου.

XLIV. Πρώιμη χριστολογική ομολογία. Παρά την πρώιμη εποχή, ο Μελίτων ομολογεί με σαφήνεια τον Χριστό ως αληθινό Θεό και αληθινό άνθρωπο, συνδυάζοντας τη θεία φύση με την ανθρώπινη εμπειρία του πάθους.

XLV. Απολογητική με ρητορική δεινότητα. Ο Αθηναγόρας ξεχωρίζει για την λεπτότητα, την καθαρότητα και την ρητορική δεινότητα της γλώσσας του, προσεγγίζοντας την απολογία με ευγένεια και λογική, σε αντίθεση με τον πιο πολεμικό τόνο άλλων.

XLVI. Φιλοσοφική θεμελίωση. Το έργο του *Περί Αναστάσεως των Νεκρών* είναι μοναδικό γιατί υπερασπίζεται ένα θεμελιώδες χριστιανικό δόγμα χρησιμοποιώντας αποκλειστικά φιλοσοφική επιχειρηματολογία, χωρίς καμία επίκληση στην Αγία Γραφή.

XLVII. Από κατήγορος σε απολογητής. Η αναφορά ότι ο Αθηναγόρας σχεδίαζε να γράψει λιβέλλο κατά των Χριστιανών και τελικά έγινε ο θερμότερος υπερασπιστής τους, δείχνει τη μεταστροφή που μπορούσε να επιφέρει η γνωριμία με την πίστη.

XLVIII. Πρώιμη τριαδολογία. Ο Αθηναγόρας είναι από τους πρώτους που επιχείρησε μια συστηματική διατύπωση της σχέσης Πατρός, Λόγου και Πνεύματος, εισάγοντας τους όρους «ένωσις» και «διαίρεσις» για να περιγράψει την τριαδική ζωή.

XLIX Αποφατική θεολογία. Για να περιγράψει τον ακατάληπτο Θεό, ο Αθηναγόρας χρησιμοποιεί αποφατική γλώσσα, αποδίδοντας του ιδιότητες όπως «αγέννητος», «αἴδιος», και «απαθής», δείχνοντας έτσι τη φιλοσοφική του κατάρτιση.

L. Ηθική ανωτερότητα ως απάντηση. Για να αντικρούσει τις κατηγορίες περί ανηθικότητας, ο Αθηναγόρας προβάλλει το υψηλό ηθικό επίπεδο των Χριστιανών, που αποστρέφονται ακόμη και το βλέμμα της επιθυμίας, σε πλήρη αντίθεση με τις πράξεις των εθνικών θεών.

LI. Πρώτος ορολογικός προσδιορισμός της Τριάδας. Ο Θεόφιλος υπήρξε ο πρώτος χριστιανός συγγραφέας που χρησιμοποίησε τον όρο «Τριάς» για να περιγράψει τον Θεό, τον Λόγο και τη Σοφία Του, θεμελιώνοντας μια βασική ορολογία για τη μεταγενέστερη θεολογία.

LII. Διάκριση ενδιαθέτου-προφορικού Λόγου. Υιοθέτησε τη στωική διάκριση μεταξύ «ενδιαθέτου» και «προφορικού» Λόγου για να εξηγήσει την προαιώνια ύπαρξη του Λόγου μέσα στον Πατέρα και τη γέννησή Του για το έργο της δημιουργίας.

LIII. Η αρχαιότητα της Αγίας Γραφής. Όπως και ο Τατιανός, ο Θεόφιλος τονίζει την αρχαιότητα της Αγίας Γραφής έναντι της ελληνικής φιλοσοφίας, χρησιμοποιώντας την ως επιχείρημα για την αυθεντικότητα και την υπεροχή της χριστιανικής αποκάλυψης.

LIV. Εννοιολογική μετάφραση του μηνύματος. Το κύριο έργο των Απολογητών ήταν η «μετάφραση» του πρωταρχικού κηρύγματος της Εκκλησίας, που απευθυνόταν σε λαϊκό ακροατήριο, σε έναν θεωρητικό και φιλοσοφικό λόγο κατανοητό στο μορφωμένο ελληνορωμαϊκό κοινό.

LV.Γέννηση της πατερικής σκέψης. Αυτή η διαδικασία κριτικής πρόσληψης και μετασχηματισμού της φιλοσοφικής ορολογίας οδήγησε στη γένεση μιας νέας, διακριτής θεολογικής παράδοσης, της Πατερικής σκέψης.

LVI. Διάλογος πίστης και λογικής. Η μελέτη μας δείχνει ότι η σχέση θεολογίας και φιλοσοφίας δεν ήταν υποταγή της μίας στην άλλη, αλλά ένας γόνιμος και διαρκής διάλογος που συνεχίζει να διαμορφώνει τη χριστιανική σκέψη.

LVII. Επίκληση στη λογική και το δίκαιο. Οι Απολογητές μετέφεραν την αντιπαράθεση από το επίπεδο των φημών στο επίπεδο της λογικής και του δικαίου, απαιτώντας μια δίκαιη δίκη και όχι καταδίκη μόνο και μόνο βάσει του ονόματος «Χριστιανός».

LVIII. Η καταγγελία των προκαταλήψεων. Η στρατηγική της διαφάνειας, δηλαδή η αναλυτική περιγραφή των χριστιανικών πρακτικών, αποσκοπούσε στο να καταρρίψει τη δαιμονοποίηση που προκαλούσε η μυστικότητα και η φήμη.

LIX. Η μετουσίωση της φιλοσοφικής γλώσσας. Η χρήση φιλοσοφικών όρων δεν ήταν παθητική υιοθέτηση, αλλά μια δυναμική «μετουσίωση», όπου οι έννοιες αποκτούσαν νέο, χριστιανικό περιεχόμενο στην υπηρεσία της απολογίας.

Εν κατακλείδι, οι Απολογητές δεν περιορίστηκαν στην άρνηση των κατηγοριών, αλλά αντιστρέφοντας τις, κατηγόρησαν την ειδωλολατρική μυθολογία και τις πρακτικές της για την ανηθικότητα που καταλόγιζαν στους Χριστιανούς. Η ηθική ζωή της χριστιανικής κοινότητας προβλήθηκε όχι μόνο ως άρνηση των φημών, αλλά ως μια θετική μαρτυρία που λειτουργούσε αποδεικτικά, διαμορφώνοντας μια διακριτή κοινωνική ταυτότητα. Οι Απολογίες, λοιπόν, ήταν καλοσχεδιασμένα ρητορικά κείμενα που αξιοποιούσαν το ήθος του ομιλητή, τη λογική και την συναισθηματική έκκληση για να πείσουν το ακροατήριο.

Η απολογητική παράδοση δεν ήταν μονοσήμαντη, αλλά περιλάμβανε μια ποικιλία στάσεων, από τη συμφιλιωτική ρητορική του Ιουστίνου έως την πολεμική απόρριψη του Τατιανού. Τέλος, οι Απολογητές τη βοήθησαν να αποκτήσει δημόσια φωνή και να επιβιώσει ως νομικά αναγνωρισμένη οντότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Αθηναγόρας ο Αθηναίος

- *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, PG 6, 889A-972C.
- *Περί Αναστάσεως Νεκρών*, PG 6, 978A-1024A.

Αριστείδης ο Αθηναίος

- *Απολογία*, PG 5, 1267-1269.

Ειρηναίος Λουγδούνου

- *Έλεγχος και ανατροπή της ψευδωνύμου γνώσεως*, PG 7.

Ευσέβιος Καισαρείας

- *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 20.

Θεόφιλος Αντιοχείας

- *Πρός Αυτόλυκον*, PG 6.
- Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Παναγιώτη Χρήστου, *Απολογηταί*, τομ. 2, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Πατερικάί Γρηγόριος Παλαμάς, 1986.

Ιερώνυμος

- *De Viris Illustribus*, PL 23.

Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς

- *Απολογία πρώτη υπέρ χριστιανών προς Αντωνίνον τον ευσεβή*, PG 6.
- *Απολογία δεύτερα υπέρ χριστιανών προς την Ρωμαίων Σύγκλητον*, PG 6.
- *Προς Τρύφωνα Ιουδαίον Διάλογος*, PG 6.

Κλήμης Αλεξανδρεύς

- *Στρωματείς*, PG 8, 9.
- *Άπαντα*, ΕΠΕ, τ. 3, μετάφραση Ιγνάτιου Σακαλή, Θεσσαλονίκη 1995.

Κοδράτος ο Αθηναίος

- *Περικοπαί της υπέρ των χριστιανών Απολογίας*, PG 5, 1265B.

Μελίτων Σάρδεων

- *Περί Πάσχα* (P. Beatty, P. Bodmer 13, P. Oxy. 13.1600). Διαθέσιμο στο: <https://greekdownloads3.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/de-pascha.pdf>

Πολυκράτης Εφέσου

- *Αποσπάσματα από επιστολή προς τον Βίκτωρα και την προς Ρωμαίους Εκκλησία*, PG 5, 1360A.

Πρὸς Διόγνητον

- PG 2, 1168B-1181D.

Τατιανός Σύρος

- *Προς Έλληνας*, PG 6.

Ωριγένης Αλεξανδρείας

- *Επιστολή προς τον Γρηγόριον Θαυματουργόν*, PG 11, 88A-D.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Ελληνόγλωσσα

- Αποστολίδης, Μ. Θ. *Είδωλα και ειδωλολατρία στα συγγράμματα των Απολογητών του Β' Αιώνας*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2009.
- Αθανασίου, Μ. *Η Γνώση του Θεού κατά τους Απολογητές*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΑΠΘ, 2009.
- Γαλάνης, Ι. Λ. *Βιβλικές ερμηνευτικές και θεολογικές μελέτες*. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2001.
- Γερμανής, Φ. Χρ. «Τὸ Πρόσωπο καὶ ἡ Θεολογία τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα». *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 10 (2024). <https://doi.org/10.26262/kosmos.v10i0.10895>
- Δεσπότης, Σ. *Αποστόλου Παύλου Ποιμαντικές Επιστολές*. Αθήνα: Έννοια, 2018.
- Δετοράκης, Θ. *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α. Ηράκλειο Κρήτης, 1995.
- Θεοδώρου, Α. *Η θεολογία του Ιουστίνου, Φιλοσόφου και Μάρτυρος, και οι σχέσεις αυτής προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1960.
- Θεοδωρόπουλος, Α. Γ. *Ο Άγιος Αριστείδης. Β' έκδοση*. Αθήνα: Ελληνικές εκδόσεις, 2021.
- Θεοδώρου, Α. *Η ιστορία τού Δόγματος από τής εποχής τών Απολογητών μέχρι του 318 μ.Χ.* Διαθέσιμο στο: https://www.oodegr.com/oode/dogma/istoria_dogmatwn/8eodwrou/1_3_4.htm

- Ζηζιούλας, Ι. *Ελληνισμός και Χριστιανισμός*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003.
- Καλογήρου, Ι. *Ιστορία των δογμάτων*, τόμος Α. Θεσσαλονίκη: εκδ. Πουρναράς, 1983.
- Καραβιδόπουλος, Ι. Δ. «Η περί Θεού και ανθρώπου διδασκαλία Φίλωνος του Αλεξανδρέως». *Θεολογία* 37/1-3 (1966): 72-86, 244-261, 372-389.
- Κομνηνός, Π. *Χριστιανική Απολογητική*. Θεσσαλονίκη, 1957.
- Μαρτζέλος, Γ. «Η βιβλική προέλευση της θεολογίας του "σπερματικού λόγου", η θέση της μέσα στην Ορθόδοξη παράδοση και η επικαιρότητά της για τη σύγχρονη Ορθοδοξία». *Θεολογία* 85 (2014): 359-378.
- Ματσούκας, Ν. *Ιστορία της Φιλοσοφίας. Με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Πουρναράς, 2010.
- Μπαλάνος, Δ. Σ. *Πατρολογία*, τ. Α'. Αθήνα, 1930.
- Μπαλάνος, Δ. Σ. *Πατρολογία. Οι Εκκλησιαστικοί Πατέρες και Συγγραφείς των οκτώ πρώτων αιώνων*. Αθήναι, 1930.
- Σάκκος, Σ. Ν. *Οι Απολογηταί και το απολογητικόν στοιχείον εν τη χριστιανική Γραμματεία*. Θεσσαλονίκη, 1976.
- Σκουτέρης, Κ. *Ιστορία Δογμάτων Ι*. Αθήνα, 2000.
- Στεφανίδης, Β. Κ. *Εκκλησιαστική Ιστορία - Από αρχής μέχρι σήμερα*. Αθήνα: εκδ. Παπαδημητρίου, 1998.
- Τζιράκης, Ν. *Απολογητές: Συμβολή εις στη σχέση των απολογιών με την αρχαία ελληνική γραμματεία*. Αθήνα: εκδ. Αρμός, 2003.
- Τσάμης, Δ. Γ. *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: από την αποστολική εποχή ως την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2001.
- Φειδάς, Β. Ι. *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α'. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2002.
- Φουντούλης, Ι. Μ. *Λειτουργική Α'*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Μυγδονία, 2000.
- Χαστούπης, Α. *Επιστολή Αριστέου*. Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 1984.
- Χούλης, Μ. Γ. *Ελληνοκεντρικός Πολυθεϊσμός ή Ελληνοχριστιανισμός*; Ερμούπολη Σύρου: Ιερά Μητρόπολις Σύρου, Δεκέμβριος 2003.
- Χρήστου, Π. Κ. «Απολογηταί». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, στ. 1133-1134.
- Χρήστου, Π. Κ. *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Α'. Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος, 1994.

- Χρήστου, Π. Κ. *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β'. Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυρομάνος, 1991.
- Παπαδόπουλος, Σ. Γ. *Πατρολογία Α*. Αθήνα, 1992.

2. Ξενόγλωσσα

- Artemi, E. "Embracing Greek philosophical thinking in the fathers of the 2nd - 5th centuries." *Vox Patrum* 65 (2016): 31-47. <https://doi.org/10.31743/vp.3492>
- Barnard, L. W. *Justin Martyr: His Life and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
- Buck, L. P. *Second-Century Greek Christian Apologies Addressed to Emperors: Their Form and Function*. Ottawa: University of Ottawa, 1997.
- Burkitt, F. C. *The Religion of the Manichees*. Cambridge: Cambridge University Press, 1925.
- Carrington, P. *The Early Christian Church*, vol. 1. Cambridge, 1957.
- Carrington, P. *The Early Christian Church: The Second Christian Century*, vol. 2. Cambridge, 1957.
- Chadwick, H. *Early Christian Thought and the Classical Tradition: Studies in Justin, Clement, and Origen*. Oxford: Oxford University Press, 1966.
- Cross, F. L. and Livingstone, E. A. (eds.). "Quadratus, St." In *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. 3rd edn. Oxford: Oxford University Press, 1997, p. 1354.
- Daniélou, J. *Gospel Message and Hellenistic Culture: A History of Early Christian Doctrine Before the Council of Nicea*, vol. I. London, 1973.
- Foster, P. "The Apology of Quadratus." *The Expository Times* 117.9 (2006): 353-359. <https://doi.org/10.1177/0014524606065940>
- Grant, R. M. *Greek Apologists of the Second Century*. Philadelphia: Westminster, 1988.
- Grant, R. M. "Quadratus." In D. N. Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, Vol. 5. New York: Doubleday, 1992, p. 583.
- Harris, J. Rendel (ed. and trans.). *The Apology of Aristides*. Texts and Studies. Contributions to Biblical and Patristic Literature, Vol. i., No. 1. Edited by J. A. Robinson. Cambridge University Press.

- Healy, P. "Quadratus." *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 12. New York: Robert Appleton Company, 1911. <https://www.newadvent.org/cathen/12589b.htm>
- Holte, R. "Logos Spermatikos: Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies." *Studia Theologica* 12 (1958): 109-168.
- Maràs, A. "The Issue of Rhetoric for Christian Apologists in the Second Century." *Augustinianum* 50 (2010): 412-421.
- Quasten, J. *Patrology*, vol. 1: *The Beginnings of Patristic Literature*. Westminster, MD: Newman, 1950.
- Ramelli, I. "Plato in Origen's and Gregory of Nyssa's Conception of the ἀρχή and the τέλος." In *Plato in the Third Sophistic*. Ed. by Fowler Ryan. Berlin: de Gruyter, 2014, pp. 211-235.
- Severance, D. "Justin Martyr: First Christian Philosopher." <http://www.christianity.com/church/church-history/timeline/1-300/justin-martyr-1st-christian-philosopher-11629596.html>

3. Ηλεκτρονικές Πηγές

- Ιερά Μονή Παντοκράτορος. «Γνωστικισμός». <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-a.el.aspx> (Ημ. Ανάκτησης 20 Ιουνίου 2026)
- Ιερά Μονή Παντοκράτορος. «Μαρκιωνισμός». <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-markionismos.el.aspx> (Ημ. Ανάκτησης 5 Ιουλίου 2026)
- Ιερά Μονή Παντοκράτορος. «Μανιχαϊσμός». <https://www.impantokratoros.gr/gnostikismos-manichaismos.el.aspx> (Ημ. Ανάκτησης 5 Ιουλίου 2026)
- *McClintock and Strong Biblical Cyclopedia*. "Melito of Sardis." <https://www.biblicalcyclopedia.com/M/melito-of-sardis.html> (Ημ. Ανάκτησης 10 Ιουλίου 2026)